ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ

ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪਰਿਪੇਖ

ਸੰਪਾਦਕ:
ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

Guru Nanak Dev Ji
da Vichardhrai Pripekh

by

Dr. Balwinder Kaur
C/o Parminder Singh
Aakal Patti, New Water Waks,
Mehna, (Moga) Punjab-142011
Mob. : 94178-88910
Email: balwinderbpr@gmail.com

ISBN: 978-81-975116-6-0

Edition: 2024

© Author

International Publishers & Book Suppliers
Saptrishi Publication approved by UGC
Offices
Green Avenue, K.K. Road, Sri Muktsar Sahib
Street 22466 133RD, Avenue South East, City : Kent,
State: Washington, Zip Code 98042 (USA)
#16, Fallowfield Road, LEICESTER- U.K. LES-6LQ

Published by
Saptrishi Publication
Plot No. 25/6, Industrial Area, Phase-2,
Near Tribune Chowk, Chandigarh.
E-mail-: sapatrishi94@gmail.com
Visit us at : www.saptrishipublication.com
94638-36591, 77174-65715

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or any information storage and retrieval system, without permission in writing from the Publisher and Author.

Printed at Sapatrishi Printers Chandigarh 94638-36591

ਸਮਕਾਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪਰਦਾਇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ: ਨਾਥਾਂ-ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ

ਡਾ. ਨਵਦੀਪ ਕੌਰ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮ ਸਨ-ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਇਸਲਾਮ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸੰਪਰਦਾਇ ਤੇ ਉਪ-ਸੰਪਰਦਾਇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਜੋਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਈ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਕੁੱਝ ਰਹੁ ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਕਈ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਨਵੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਸਮਾਂ (1469-1539) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜਨੀਨਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਤਾਣਾ ਬਾਣਾ ਉਲਝਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ ਨੇ ਕਈ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾ ਨਾਲ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਜ਼ਾਕ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਾਜ਼ੀ, ਪੰਡਤ ਤੇ ਜੋਗੀ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਸੁਚੱਜੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ, ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਕਾਦੀ ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਮਲੁ ਖਾਇ।।
ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਨਾਵੈ ਜੀਆ ਘਾਇ।।
ਜੋਗੀ ਜੁਗਤਿ ਨ ਜਾਣੈ ਅੰਧੁ।
ਤੀਨੇ ਉਜਾੜੇ ਕਾ ਬੰਧੁ।।[1]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੇ ਰਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਡੂੰਘੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੇਦਾਂ, ਸ਼ਾਸ਼ਤਰਾਂ, ਸਿਮ੍ਰਿਤੀਆਂ, ਪੁਰਾਣਾ, ਹਿੰਦੂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਛੇ ਸਕੂਲਾਂ, ਰਮਾਇਣ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਤੇ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਉਹ ਬ੍ਰਹਮਾਂ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ, ਮਹੇਸ਼, ਸ਼ਿਵ-ਪਾਰਵਤੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅੱਲਾਹ, ਪੈਗੰਬਰਾਂ, ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ, ਬੈਰਾਗੀਆਂ, ਪੰਡਿਤਾਂ, ਪੀਰ, ਵਲੀ, ਦਰਵੇਸ਼, ਸਿੱਧਾਂ-ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀਆਂ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਦਿਖਾਵਿਆਂ ਤੇ ਭੇਖਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਜੈਨੀਆਂ ਜਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਧਾਰਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੋਣ।ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧਾਂ, ਨਾਥਾਂ-ਜੋਗੀਆਂ[2] ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪਰਦਾਇ ਬਾਰੇ ਇੰਨੀਆਂ ਵਿਆਪਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟਿ'[3] ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਸਿੱਧਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੈ। 'ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟਿ' ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਿੱਧਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ - ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਤੇ ਲੋਹਾਰੀਪਾ।[4] ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਬੈਰਾਗ ਪੰਥ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਭਰਥਰੀ ਨੂੰ ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ। ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਮਛਿੰਦਰ ਨਾਥ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੈ। ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਈਸਰ, ਗੋਰਖ, ਗੋਪੀ ਚੰਦ, ਚਰਪਟ ਤੇ ਭਰਥਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।[5] ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਅਠਾਈ ਤੋਂ ਇੱਕਤੀ ਤੱਕ ਪਾਉੜੀਆਂ ਜੋਗੀ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੱਚੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹਨ। ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਤੇ ਮਾਝ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਭੇਖਾਂ ਦੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ।[6]

ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਧਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਉਹੋ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਜੋਗੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਸਨ।ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਕਾਰਨ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜੋਗ ਮੱਤ ਤੇ ਜੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਲੇਖੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਮਤਾਂ ਦੇ ਕੂੜੇ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿੱਚ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।[7]

ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਜੀਵਨ ਉੱਪਰ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਵ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਜੋਗੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਆਪਕ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਹਜਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦਿਵੇਦੀ ਨੇ ਜੋਗੀਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ

'ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ' ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ " ਇਹ ਸਿੱਧ ਮਾਰਗ ਨਾਥ ਮਾਰਗ ਹੀ ਹੈ, ਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅਨਾਦਿ ਰੂਪ ਅਤੇ ਥਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਤਿੰਨਾਂ ਭਵਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਥ ਦਾ ਅਰਥ ਉਹ ਅਨਾਦਿ ਭਵਨ ਜੋ ਤਿੰਨਾਂ ਭਵਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ।[8] ਇਬਨ ਬਤੂਤਾ ਨੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਰੌਚਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।[9] ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ 28 ਤੋਂ 31 ਤੱਕ ਤੇ 39 ਤੋਂ 44 ਤੱਕ ਪਉੜੀਆਂ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਿੱਧਾ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਗੋਸਟਿ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਜੋਗ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।[10]

ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਸੰਤ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਜੋਗ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਬਾਰੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਭਾਵ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਤੀਬਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਜੋਗੀ ਸਿੱਧ ਆਸਨ ਜਾਂ ਸਿੱਧ ਆਸ਼ਰਮ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਮਠਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਤਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਮਠ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨ ਬਣੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਿੱਧ-ਆਸ਼ਰਮ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਹੋਏ, ਕੁੱਝ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਤਪ-ਤਿਆਗ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਦੂਗਰੀ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਨੇ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜਿਆਂ ਤੱਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ। ਵਾਸਤਵਿਕ ਤੇ ਪਾਖੰਡੀ, ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੋਗੀ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫਰਤ ਭਰਿਆ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।[11] ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉੱਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸੰਵਾਦ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ।

ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਗੋਰਖ ਪੰਥੀ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਜਿਹਲਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਟਿੱਲਾ ਸੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਜੋਗੀ ਕੇਂਦਰ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਕੇਂਦਰ ਸਨ। ਗੋਰਖ ਹੱਟੜੀ, ਮਖਡ, ਕਟਾਸ, ਜਖਬੜ, ਕਿੜਾਣਾ, ਕੋਹਾਟ, ਬਣਾਨਾ, ਬੋਹਰ, ਅਚਲ, ਕਾਹਨੂੰਵਾਨ, ਭੇਰਾ ਆਦਿ।ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸਨ-ਔਘੜ ਪੰਥੀ ਤੇ ਨਾਥ ਪੰਥੀ। ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੇ ਚੇਲੇ ਨਾਥਪੰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਨ ਫਟੇ ਜੋਗੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭੈਰਵੀ ਚਾਕੂ ਨਾਲ ਕੰਨ ਪੜਵਾਕੇ ਮੁੰਦਰਾਂ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਨਾਥ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮਿਲਣ ਸਮੇਂ ਆਦੇਸ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੋਗੀ ਸਰੀਰ ਤੇ ਵਿਭੂਤੀ ਜਾਂ ਭਸਮ ਮਲਦੇ ਸਨ, ਲੰਗੋਟ ਤੇ ਖਿੰਥਾ (ਲੰਬਾ ਚੋਲਾ) ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਡੰਡਾ ਤੇ ਖੱਪਰ (ਮੰਗਣ ਲਈ ਬਰਤਨ) ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਿੰਙੀ

ਜਾਂ ਨਾਦ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਲਦੀ ਧੂਣੀ ਸੀ।[12]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਉਧੂ, ਸੁੰਨ-ਸਮਾਧ, ਅਨਹਦ, ਮਹਾਰਸ, ਸਹਜ, ਅਵਿਗਤ, ਕਮਲ, ਪਵਨ, ਸਿਧਿ, ਸੁਰਤਿ, ਅਨਹਤ, ਮੁਦ੍ਰਾ, ਯਮ, ਬਿੰਦ, ਨਾਭਿ ਸਸਿ, ਸੂਰ, ਸੁਖਮਨਾ, ਇੜਾ, ਪਿੰਗਲਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਯੋਗ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਗਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।[13] ਮਧਕਾਲੀ ਸੰਤ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਗਈ ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟਿ ਯੋਗ ਮੁਹਾਵਰੇ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ।

ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਜੋਗ ਮਾਰਗ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਮ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਰੇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿਧਾਂਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਯੋਗ ਤੇ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੋਗੀ ਸੱਚੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਭਟਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਸੱਖਣੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾ ਤੇ ਭੇਖਾਂ ਉੱਪਰ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜੋਗ ਦੀ ਸਹੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਜੋਗੁ ਨਾ ਖਿੰਥਾ ਜੋਗ ਨਾ ਡੰਡੈ ਜੋਗੁ ਨ ਭਸਮ ਚੜਾਈਐ।।
ਜੋਗੁ ਨਾ ਮੁੰਦੀ ਮੂੰਡਿ ਮੁਡਾਇਐ ਜੋਗੁ ਨਾ ਸਿੰਙੀ ਵਾਈਐ।।...
ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨ ਰਹੀਐ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਇਵ ਪਾਈਐ ।।4।।[14]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਜੋਗੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾਏ 'ਹਠ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਸਹਿਜ' ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ ਦੀ ਥਾਂ 'ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨ' ਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਇੱਕ ਸ੍ਰੋਤ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਪਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪਰਦਾ ਨੇ ਪਰੰਪਰਿਕ ਭਗਤੀ ਤੇ ਨਾਥ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਬੀਰ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰੀ ਭੇਖਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਤੇ ਤਜ਼ਰਬੇ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਰੁਸ਼ਨਾਇਆ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਾਥ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਧਾਂ ਤੇ ਨਾਥਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗਰੂਕ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪ ਨਾਥ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਕਾਰਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ

ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਵਾਦ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਨਾਥ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਨਾਥਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਨਾਥਾਂ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੰਤਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨ।[15] ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਯੋਗ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਯੋਗ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਗੋਰਖ ਪੰਥੀਆਂ ਬਾਰੇ ਅੱਜ ਦੇ ਨਾਥ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ।ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ ਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਜੋਗੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਇਕੁ ਜੋਗੀ ਬੈਸੇ।
ਨਾਰਿ ਨਾ ਪੁਰਖੁ ਕਹਹੁ ਕੋਊ ਕੈਸੇ।।[16]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਲ ਜੋਗ ਦੀ ਜੁਗਤ ਵੀ ਗੁਰੂ ਕੋਲ ਹੈ। ਉਹ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਰਾਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਨੂੰ ਦਸ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਟਕਦੇ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਬਾਰਹ ਮਹਿ ਜੋਗੀ ਭਰਮਾਏ।ਸੰਨਿਆਸੀ ਛਿਅ ਚਾਰਿ।।...
ਬਾਰਹ ਮਹਿ ਰਾਵਲ ਖਪਿ ਜਾਣਹਿ ਚਹੁ ਛਿਅ ਮਹਿ ਸੰਨਿਆਸੀ।।
ਜੋਗੀ ਕਾਪੜੀਆ ਸਿਰ ਖੂਥੈ ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਗਲਿ ਫਾਸੀ।।[17]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਰੂਪਕ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਸਲ ਆਦਰਸ਼ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੰਦਰਾਂ ਪਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੰਤੋਖ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭੀਖ ਮੰਗਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਤੇ ਭਸਮ ਮਲਣ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਦਾ ਚੇਤਾ ਖਿੰਥਾ ਵਾਂਗ ਯਾਦ ਰਹੇ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਏ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਜੋਗੀ ਦੇ ਡੰਡੇ ਵਾਂਗ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਵੇ। ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੰਥ ਦਾ ਰੂਪ ਸਮਝ ਕੇ, ਮਨ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਪਾ ਕੇ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਠਾਈਵੀਂ ਪਾਉੜੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਭੇਖਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

ਮੁੰਦਾ ਸੰਤੋਖ ਸਰਮ ਪਤ ਝੋਲੀ ਧਿਆਨ ਕੀ ਕਰਹਿ ਬਿਭੂਤਿ।।
ਖਿੰਥਾ ਕਾਲੁ ਕੁਆਰੀ ਕਾਇਆ ਜੁਗਤਿ ਡੰਡਾ ਪਰਤੀਤਿ।।
ਆਈ ਪੰਥੀ ਸਗਲ ਜਮਾਤੀ ਮਨ ਜੀਤੈ ਜਗੁ ਜੀਤੁ।।
ਆਦੇਸੁ ਤਿਸੈ ਆਦੇਸੁ।।
ਆਦਿ ਅਨੀਲੁ ਅਨਾਦਿ ਅਨਾਹਤਿ ਜੁਗੁ ਜੁਗੁ ਏਕੋ ਵੇਸ।।[18]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਮਾਰਗ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਖਚਿਤ ਨਾ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰੱਖਣਾ ਵੀ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਭਿੱਖਿਆ ਮੰਗਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਛਾਦਨੁ ਭੋਜਨ ਮਾਗਤੁ ਭਾਗੈ।।
ਖੁਧਿਆ ਦੁਸਟ ਜਲੈ ਦੁਖੁ ਆਗੈ।।[19]

ਜੋਗੀ ਤੇ ਸਿੱਧ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਧਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਭਟਕਦੇ ਸਨ। ਆਮ ਜੋਗੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਦੀ ਥਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ, ਕੰਦ ਮੂਲ ਖਾਣ ਤੇ ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਵਿੱਚ ਲੋਹਾਰੀਪਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਜੋਗ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਿਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਾਟੀ ਬਾਟੀ ਰਹਹਿ ਨਿਰਾਲੇ ਰੂਖਿ ਬਿਰਖ ਉਦਿਆਨੇ।।
ਕੰਦ ਮੂਲੁ ਅਹਾਰੋ ਖਾਈਐ ਅਉਧੂ ਬੋਲੇ ਗਿਆਨੇ ।।
ਤੀਰਥਿ ਨਾਈਐ ਸੁਖੁ ਫਲੁ ਪਾਈਐ ਮੈਲ ਨ ਲਾਗੈ ਕਾਈ ।।
ਗੋਰਖ ਪੂਤੁ ਲੋਹਾਰੀਪਾ ਬੋਲੇ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਬਿਧਿ ਸਾਈ ।।[20]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਵਿੱਚ ਸਿਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਦੇ ਤਿਆਗ ਤੇ ਜੰਗਲੀ ਵਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੇਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੋਗੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧੀਆਂ ਰਾਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ:

ਸਿਧੁ ਹੋਵਾ ਸਿਧਿ ਲਾਈ ਰਿਧਿ ਆਖਾ ਆਉ।।
ਗੁਪਤੁ ਪਰਗਟੁ ਹੋਇ ਬੈਸਾ ਲੋਕੁ ਰਾਖੈ ਭਾਉ।।
ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ ।।[21]

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੋਗੀ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਤੇ ਨੌ ਨਿਧੀਆਂ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਭੁਗਤ (ਭੋਜਨ), ਭੰਡਾਰ (ਸਾਂਝਾ ਖਾਣਾ), ਭੇਖ ਬਾਰਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸੁਆਦਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਹੀ ਅਸਲੀ ਸਿੱਧੀ ਹੈ:

ਭੁਗਤਿ ਗਿਆਨੁ ਦਇਆ ਭੰਡਾਰਣਿ ਘਟਿ ਘਟਿ ਵਾਜਹਿ ਨਾਦ ।।
ਆਪਿ ਨਾਥੁ ਨਾਥੀ ਸਭ ਜਾ ਕੀ ਰਿਧਿ ਸਿਧਿ ਅਵਰਾ ਸਾਦ ।।[22]

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮਨ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸੌਖਿਆ ਹੀ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਕੇਵਲ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੁੱਧੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ੁੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜਰੂਰੀ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਕਰਮਾਂ, ਨੌਲੀ ਤੇ ਧੋਤੀ ਆਦਿ ਦਾ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ। ਜੋਗੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣ ਤੇ ਵਰਤ ਰੱਖਣ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸ਼ਾਹਿਬ ਨੇ ਨਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਉਮੈਵਾਦੀ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਸਿਹਤਮੰਦ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਦੱਸਿਆ।[23]

ਕਰਹਿ ਬਿਭੂਤਿ ਲਗਾਵਹਿ ਭਸਮੈ।।
ਅੰਤਰਿ ਕ੍ਰੋਧ ਚੰਡਾਲੁ ਸੁ ਹਉਮੈ ।।...[24]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸਟਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਗੁਫ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲੁਕਣ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਧ ਗੋਸਟਿ ਵਿੱਚ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਉਮਰ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।[25] ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲੁ ਨਿਰਾਲਮੁ ਮੁਰਗਾਈ ਨੈ ਸਾਣੈ।।
ਸੁਰਤਿ ਸਬਦਿ ਭਵ ਸਾਗਰੁ ਤਰੀਐ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਵਖਾਣੇ।।
ਰਹਹਿ ਇਕਾਂਤਿ ਏਕੋ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਆਸਾ ਮਾਹਿ ਨਿਰਾਸੋ ।।
ਅਗਮੁ ਅਗੋਚਰ ਦੇਖਿ ਦਿਖਾਏ ਨਾਨਕੁ ਤਾ ਕਾ ਦਾਸੋ ।।[26]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭੇਖੀ ਜੋਗੀ ਨੂੰ "ਅਸਲ ਜੋਗ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:

ਸੋ ਜੋਗੀ ਗੁਰ ਸਬਦ ਪਛਾਣੈ ਅੰਤਰਿ ਕਮਲ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ਥੀਆ।।[27]

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਤਿਆਗ ਤੇ ਬੈਰਾਗ ਦੇ ਵਿਚਲੇ ਮਾਰਗ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ ਹੀ ਸਹਿਜ-ਸਮਾਧ ਹੈ । ਰਾਗ ਆਸਾ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਜੋਗ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਤੇ "ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ" ਰਾਹੀ ਪਰਮ ਅਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ:

ਅਨਦਿਨ ਰਾਤਾ ਮਨੁ ਬੈਰਾਗੀ ਸੁੰਨ ਮੰਡਲਿ ਘਰ ਪਾਇਆ ।।
ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਅਪਰੰਪਰੁ ਪਿਆਰਾ ਸਤਿਗੁਰਿ ਅਲਖੁ ਲਖਾਇਆ ।।
ਆਸਣਿ ਬੈਸਣਿ ਥਿਰੁ ਨਾਰਾਇਣੁ ਤਿਤੁ ਮਨੁ ਰਾਤਾ ਵੀਚਾਰੇ ।।

ਨਾਨਕ ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਬੈਰਾਗੀ ਅਨਹਦ ਰੁਣ ਝੁਣਕਾਰੇ।।[28]

ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਬਾਹਰੀ ਚਿੰਨਾਂ ਤੇ ਦਿਖਾਵਿਆਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਸਮਝਣ ਦੀ ਭੁੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਵਿਡੰਬਨਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ ਖੋਖਲੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਤੇ ਬੇਲੋੜੇ ਭੇਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਸਮਕਾਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ ਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨਾਂ ਨੇ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਮਾਰਗ ਲੱਭ ਲਿਆ ਹੈ।ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਦੇਣ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 662.
2. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧ, ਨਾਥ, ਜੋਗ, ਅਵਧੂਤ ਆਦਿ ਸਮਾਨਅਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਧਾਤੂ 'ਯਜ' ਤੋਂ ਬਣੇ ਸ਼ਬਦ ਯੋਗ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜੋਗ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਜੁੜਨਾ ਹੈ।ਜੋਗ ਮੱਤ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਲਈ ਸਿੱਧ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।
3. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਪੰਨਾ 938 ਤੋ 946 ਤੇ ਦਰਜ 'ਸਿੱਧ ਗੋਸਟਿ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਵਿਸ਼ਾ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਲੰਮੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ 73 ਪਦ ਜਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ 18 ਪਉੜੀਆਂ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਤੇ ਬਾਕੀ 55 ਛੇ ਤੁਕਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ।ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਹਾਉ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੁਕਾਂ ਹਨ ਜੋ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਧ ਗੋਸਟਿ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਂ ਰਾਹੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਮ, ਗੁਰੂ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ।
4. ਚਰਪਟੁ ਬੋਲੇ ਅਉਧੂ ਨਾਨਕ ਦੇਹੁ ਸਚਾ ਬੀਚਾਰੋ ।।

   ਪਉੜੀ 4 ਸਿੱਧ ਗੋਸਟਿ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 938.

   ਗੋਰਖ ਪੂਤੁ ਲੋਹਾਰੀਪਾ ਬੋਲੈ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਬਿਧਿ ਸਾਈ ।।

   ਪਉੜੀ 7 ਸਿੱਧ ਗੋਸਟਿ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 939.
5. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 952, 953.
6. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 6-7; 489, 503, 504.
7. Gurbachan Singh Talib, *Guru Nanak: His Personality and Vision*, Delhi: Gurdas Kapur and Sons, 1969, p. 188.
8. ਪ੍ਰੋ. ਹਜਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦਿਵੇਦੀ, ਨਾਥ ਸੰਪਰਦਾਇ, ਵਾਰਾਨਸੀ: ਨੇਵੇਦ ਨਿਕੇਤਨ, 1966, ਪੰਨਾ 5 (ਹਿੰਦੀ)

9. Ibn Battuta quoted in Jodh Singh, "Guru Nanak and the Siddhas" in Harbans Singh (eds.) *Perspectives on Guru Nanak*, Patiala: Publication Bureau Punjabi University, 1999 rpt. 1969 edition, p. 272 & J.S. Grewal, *Guru Nanak in History*, Chandigarh: Publication Bureau Panjab University, 1970, p. 111.
10. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਵਰਾਤਰੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ (ਬਟਾਲਾ) ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਸਿੱਧ ਕਈ ਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ, 1:28 ਤੋਂ 31 ਤੱਕ ਤੇ 39 ਤੋਂ 44.
11. Trilochan Singh, "Sikhism and Yoga: A Comparative Study in the Light of Guru Nanak's Encounter with the Yogis" in Harbans Singh (eds.) *Perspectives on Guru Nanak*, Patiala: Publication Bureau Punjabi University, 1999 rpt. 1969 edition, p. 302.
12. J.S. Grewal, *op.cit*, pp. 110- 111.
13. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1402, 783, 973, 974.
14. ਪੰਨਾ 730.
15. W.H. Macleod, Guru Nanak and the Sikh Religion, Delhi: Oxford University Press, 1976 rpt. 1969 edition, pp 157-158.
16. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 685.
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 942, 1332.
18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 6.
19. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 879.
20. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 938-939.
21. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14.
22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 6.
23. Trilochan Singh, *op.cit.*, p. 300.
24. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1043.
25. Jodh Singh, *op.cit.*, p. 300.
26. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 938.
27. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 940.
28. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 436.

ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ
ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਫ਼ਾਰ ਵਿਮਨ
ਸਿੱਧਵਾਂ
ਖੁਰਦ (ਲੁਧਿਆਣਾ)

Dr. Navdip Kaur

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ: ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਕਾਰ

ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ

ਮੁੱਖ ਸਰਪ੍ਰਸਤ

ਐਡਵੋਕੇਟ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਧਾਮੀ

ਚਾਂਸਲਰ

ਸਰਪ੍ਰਸਤ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ

ਪ੍ਰੋ-ਚਾਂਸਲਰ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪਰਿਤ ਪਾਲ ਸਿੰਘ

ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ

ਕਨਵੀਨਰ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਿਲਿੰਗ

ਡੀਨ ਅਕਾਦਮਿਕ ਮਾਮਲੇ

ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸਕੱਤਰ

ਡਾ. ਸਿਕੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਡੀਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਭਲਾਈ

ਡਾ. ਕਿਰਨਦੀਪ ਕੌਰ
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ

ਡਾ. ਅੰਕਦੀਪ ਕੌਰ ਅਟਵਾਲ
ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਭਾਗ

ਡਾ. ਸੁਖੀਨਾ ਬਾਜਵਾ
ਕਾਮਰਸ ਐਂਡ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਵਿਭਾਗ

ਡਾ. ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ

ਡਾ. ਚਰਨ ਕਮਲ ਸੇਖੋਂ
ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਭਾਗ

ਡਾ. ਹਰਨੀਤ ਬਿਲਿੰਗ
ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ

ਡਾ. ਨਵਜਗਨ ਦੀਪ ਕੌਰ
ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਭਾਗ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਰਲਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਫ਼ਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ–140406 (ਪੰਜਾਬ)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ: ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਕਾਰ

ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਪਰਚਿਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ

(ਮਾਰਚ 2-3, 2023)

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ

ਡਾ. ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ

ਸੰਪਾਦਕ

ਡਾ. ਕਿਰਨਦੀਪ ਕੌਰ
ਡਾ. ਸੁਖੀਨਾ ਬਾਜਵਾ
ਡਾ. ਚਰਨ ਕਮਲ ਸੇਖੋਂ
ਡਾ. ਨਵਜਗਨ ਦੀਪ ਕੌਰ
ਡਾ. ਅੰਕਦੀਪ ਕੌਰ ਅਟਵਾਲ
ਡਾ. ਸਿਕੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਡਾ. ਹਰਨੀਤ ਬਿਲਿੰਗ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਰਲਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਫ਼ਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ

- Violence or Non-Violence: Seeking An Understanding from the Lives of the Sikh Gurus — Jaspreet Kaur — 306-314
- Educational Perspectives of Sri Guru Granth Sahib Ji — Satwant Kaur — 315-320
- Sri Guru Granth Sahib Ji: Banikar, Compilation, World Religion, Philospby, Music and Exegesis — Paramjit Singh, Dr. Harneet Billing — 321-327
- A Study of Mythological References in Sri Guru Granth Sahib — Dr. Navdip Kaur — 328-341
- Reference of Social Insects In Gurbani — Dr. Charan Kamal Sekhon — 342-349
- A Philosophical Relevance of Guru Teg Bahadur Ji's Bani in Eliminating Depression of Life — Anu Kandhari — 350-357
- Historicizing Violence in Sikh Religion and Culture — Kirandeep Kaur — 358-362

A STUDY OF MYTHOLOGICAL REFERENCES IN SRI GURU GRANTH SAHIB

* Dr. Navdip Kaur

Sri Guru Granth Sahib is a very valuable scripture as it gives direction and initiates a person to self-realization. It is a perennial source of inspiration to ascend from the lowest state of consciousness to the pinnacle of emancipated consciousness. Sri Guru Granth Sahib is a unique scripture which includes the Bani of the first five Gurus, the ninth Guru, 15 Bhagats, 11 Bhats and 3 other devotees of the Sikh Gurus. Though the Banikars[1] belonged to different sections of society and different parts of the country, they had a common religious ideology, they repeated the same thoughts in their compositions. The Sikh Gurus and the Bhagats have often referred to Hindu and even Persian mythology, not as an object of belief but just to explain the practice or belief. These are to be seen as metaphors and not literally to communicate the idea of monotheism, transcendence of divinity and value of faith and devotion. They wanted to make their spiritual experiences tangible to the people around them who were denied the right of having education as it was against the interest of the ruling class and the Brahmins. The use of mythology is an illustration of their background. Myths have been used in Sri Guru Granth Sahib at many places to bring home the Banjkars' point of view.[2] These myths have been taken not only from the Indian tradition but also from the Semitic tradition also.

The word myth derives from the Greek term mythos, which has a range of meanings from "word," through "saying" and "story," to "fiction";

* Associate Professor, Post Graduate Department of History, Khalsa College for Women, Sidhwan Khurd (Ludhiana) Punjab.

the unquestioned power of mythos comes from the fact that they are found at places and in all times. Myths can be contrasted with logos, the word whose validity or truth can be argued and demonstrated. Because myths narrate fantastic events with no attempt at proof, it is sometimes assumed that they are simply stories with no factual basis, and the word has become a synonym for falsehood or, at best, misconception. In the study of religion, however, it is important to distinguish between myths and stories that are merely untrue. Myth has existed in every society. Indeed, it seems to be a basic constituent of human culture from primitive to contemporary times. Because the variety is so great, it is difficult to generalize about the nature of myths. But it is clear that in their general characteristics and in their details a people's myths reflect, express, and explore the people's self-image. The study of myth is thus of central importance in the study of individual societies and human culture as a whole.

Sociologists E. Durkheim[3] and J. Frazer[4] had linked myth and ritual and asserted that myths correspond to practiced rituals. The problem is that not all myths correspond to rituals. Myths are also presented as simply literary phenomena, akin to metaphors and symbols. Myths are expressions of human creativity, like literature. Psychoanalysts like S. Freud and James Carl Jung, presented myths as conscious projections of unconscious desires, feelings, and thoughts.[5] Bronislaw Malinowski's pioneering approach comes from his anthropological background.[6] He rejects all these explanations as inadequate and shifts the focus to the method of studying myths. All previous approaches have failed because they studied myths as separate stories or texts, without their social context. Malinowski suggests, instead of looking at the content of myths, to start with studying the society itself that produces these traditional stories and how it functions, in great detail, and then to study how these traditional stories function in this society: Myths thus act as "primitive science." As "primitive"

people have no developed conceptual thought, as children, simple stories and situations allow them to understand difficult abstract concepts very concretely. Studied alive, myth, writes Bronislaw Malinowski, is not symbolic but a direct expression of its subject-matter; it is not an explanation in satisfaction of a scientific interest, but a narrative resurrection of a primaeval reality told in deep satisfaction of deep religious wants, moral cravings, social submissions, assertions, even practical requirements.[7] He further points out: Myth fulfils in primitive culture an indispensable function: It expresses, enhances, and codifies belief; it safeguards and enforces morality; it vouches for the efficiency of ritual and contains practical rules for the guidance of man. Myth is a vital ingredient of human civilization. It is not an idle tale but a hard-worked active force; it is not an intellectual explanation an artistic imagery; but a pragmatic charter of primitive faith and moral wisdom.[8]

The people to whom the Bani of Sri Guru Granth Sahib was addressed were mostly Hindus whose heritage consisted of Shrutis and Smritis. The revealed wisdom of the Hindus is called Shrutis and consisted of the four Vedas, each divided into four parts: Mantras, Brahmans, Arayanaks and Upanishads. The sacred literature is known as Smritis or tradition. The eighteen Puranas and the two Epics (Ramayana and Mahabharata) formed the bulk of the Smritis. These works were basic sources of Hindu tradition and storehouses of their myths. In his book Epics, Myths and Legends of India, P. Thomas writes: "Hindu mythology is more than mythology. It is a living religion. Throughout India can be seen idols of gods and goddesses worshipped at present as was done hundreds of years ago. Most of them are true to type and could be easily stepped out of one of the Puranas".[9] He further pointed out: "The study of the Vedas was the exclusive privilege of the Brahmins. For the common folk, Smritis were considered good enough. They learnt stanzas of them by heart or listened to the recitations by priests.

Guru Nanak Dev does not praise destruction; it only praises Almighty God who can save human beings from the ocean of births.[40]

By making use of myths here and there, the Banikars have given them new meaning. Breaking the old myths, some new forms have been created. In this endeavour, sometimes the Banikars made use of the old tales, myths and other folk traditions and then used the characters therein or the events related, giving new meanings or desired meanings. The reason for this perhaps is that the characters and events of mythology and history had become part of the belief of the masses. This belief and devotion cannot be broken in one go. When a Banikar, keeps in view the people's beliefs and makes the mythological events and characters the basis of his writing, it becomes a more effective means of communicating with them and by bringing to light the new meanings of the myths, he lets the mythological beliefs continue to remain with them. This new idea gradually takes a new form and the old belief is discarded.

References

1. The term Banikars is used for all the contributors of Sri Guru Granth Sahib.
2. For myths in Sri Guru Granth Sahib see Pyara Singh Padam, Guru Granth Sanket Kosh (Punjabi), Patiala: Punjabi University, 2009; Surinder Singh Kohli, Dictionary of Mythological References in Guru Granth Sahib, Amritsar: Singh Brothers, 1999 (rpt.of 1993).
3. E. Durkheim, The Elementary Forms of the Religious Life, London: Oxford University Press, 2010.
4. James George Frazer, The Golden Bough, New York: Macmillan, 1890; Folklore in the Old Testament: Studies in Comparative Religion, Legend and Law, London: Random House Publishing, 1988 (rpt of 1918)
5. Sigmund Freud and Carl Gustav Jung are two very influential persons in the psychological treatment of myths. To understand Freudian and Jungian theories on myth and religion see Stefan Stenudd's books: Archetypes of Mythology and Psychoanalysis of Mythology. Also see

Robert A. Segal, Myth: A Very Short Introduction, London: Oxford University Press, 2015.

6. Bronislaw Malinowski, Myth in Primitive Psychology, New York: W. W. Norton & Company, 1926.
7. Ibid., p.19
8. Ibid.
9. P Thomas, Epics, Myths and Legends of India, Bombai: D.B. Taraporevala sons, 1980 (rpt of 1949), p. XVI.
10. Ibid.
11. Sri Guru Granth Sahib, p. 375.
12. Sri Guru Granth Sahib, p. 509.
13. Surinder Singh Kohli, op.cit., pp. 7-8.
14. Rajinder Singh Shastri, Hindu Mithihas Kosh, (tr. Pbi.) Patiala: Bhasha Vibhag Punjab, 1973, pp. 57-64.
15. Sri Guru Granth Sahib, p. 489.
16. Sri Guru Granth Sahib, p. 224
17. Sri Guru Granth Sahib, p. 6.
18 Sri Guru Granth Sahib, p. 1279.
19 Sri Guru Granth Sahib, pp. 973, 875, 1374.
20. Sri Guru Granth Sahib, p. 1412.
21. Sri Guru Granth Sahib, p. 942.
22. Sri Guru Granth Sahib, p. 606.
23. Sri Guru Granth Sahib, p. 465.
24. Sri Guru Granth Sahib, p. 470.
25. Sri Guru Granth Sahib, p. 830.
26. Sri Guru Granth Sahib, p. 981, 999
27. Sri Guru Granth Sahib, p. 1192.
28. Sri Guru Granth Sahib, p. 902.
29. Sri Guru Granth Sahib, p. 874.
30. Sri Guru Granth Sahib, p. 1008.
31. Sri Guru Granth Sahib, p. 1343-44.
32. Sri Guru Granth Sahib, p. 874.
33. Sri Guru Granth Sahib, p. 1105.
34. Sri Guru Granth Sahib, p. 733.
35. Sri Guru Granth Sahib, p. 442.
36. Sri Guru Granth Sahib, p. 3.
37. Sri Guru Granth Sahib, p. 470.
38. Sri Guru Granth Sahib, p. 3.

DECODING PARTITION THROUGH LITERATURE

EDITORS

SUSHMINDARJEET KAUR

MANDEEP KAUR

DECODING PARTITION THROUGH LITERATURE

© 2024. Gujranwala Guru Nanak Khalsa College, Civil Lines, Ludhiana (PB)

All Rights are reserved for 2024.
No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by the system. without the prior written permission of the publisher.

First Edition: 2024

ISBN No: 978-81-961671-5-8

Price: 350

The responsibility for the facts or opinions expressed in the articles is entirely of the Authors. Publisher is not responsible for the same.

GGN Graphics
Gujranwala Guru Nanak Khalsa College.
Civil Lines, Ludhiana

Contents

Foreword 01

Preamble 02

Imprimis 03

1. Bequeathing the memories of Partition through the women's bodies in Shauna Singh Baldwin's *What the Body Remembers*
   Aprajita 11

2. Humanistic Reverberations of Partition and Beyond: Reading Shobha Rao's *An Unrestored Woman and other Stories*
   Ashoo Toor (Dr.) 23

3. Depiction of Human Values in Partition Novel: A Critical Overview
   Dinesh Kumar 43

4. Articulating Silence: Analysing Urvashi Butalia's *The Other Side of Silence*
   Gagandeep Dharni (Dr.) 59

5. An Exploration of Humanitarian Concerns analysed against the backdrop of Convergence theory of crowd: A Study in Partition Literature.
   Gaganpreet Kaur 73

Articulating Silence: Analysing Urvashi Butalia's *The Other Side of Silence: Voices from the Partition of India*

Gagandeep Dharni (Dr.)

Abstract

In the present paper an attempt has been made to study the devastating effects of partition of India on the physical and psychological condition of women on either side of the border. Butalia's work presents succinct account of the traumatic experiences of women due to partition. Women faced tortures because of their sex as well as their religion. They were abducted, raped, displaced and murdered. Partition brought women on the threshold of ruin in a far more intense manner than their counterparts. They were not free to choose the country they wanted to live in but this choice had already been made by their religions. Pakistan for Muslim women and India for Hindu women. Besides Butalia's account of sufferings of women the paper also throws light on the socio-political aspect of partition.

Key Words: Urvashi Butalia. Partition. Women. Border

Guru Nanak Dev Ji
da Vichardhrai Pripekh

by

Dr. Balwinder Kaur
C/o Parminder Singh
Aakal Patti, New Water Waks,
Mehna, (Moga) Punjab-142011
Mob. : 94178-88910
Email: balwinderbpr@gmail.com

ISBN: 978-81-975116-6-0

Edition: 2024

© Author

International Publishers & Book Suppliers
Saptrishi Publication approved by UGC
Offices
Green Avenue, K.K. Road, Sri Muktsar Sahib
Street 22466 133RD, Avenue South East, City : Kent,
State: Washington, Zip Code 98042 (USA)
#16, Fallowfield Road, LEICESTER- U.K. LES-6LQ

Published by
Saptrishi Publication
Plot No. 25/6, Industrial Area, Phase-2,
Near Tribune Chowk, Chandigarh.
E-mail-: sapatrishi94@gmail.com
Visit us at : www.saptrishipublication.com
94638-36591, 77174-65715
All rights reserved. No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or any information storage and retrieval system, without permission in writing from the Publisher and Author.

Printed at Sapatrishi Printers Chandigarh 94638-36591

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ: ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼

ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ "ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਲਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਦੇਵਤਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।ਮਾਨੋ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਅਮਲੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਚਰਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ।ਵਾਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਖੰਭਾਂ ਵਾਲੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਜਾਂ ਮੋਰ-ਮੁਕਟ ਵਾਲੇ ਇੰਦਰ-ਗਣ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਸਾਧੇ ਸਾਦੇ ਪਰ ਕਾਮਿਲ ਹੁਕਮੀ ਜੀਊੜੇ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ 'ਸੇਵਕ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ''[1] ਅਜਿਹਾ ਗੁਰਮੁਖ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰੇ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ।ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਦੀਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਾਂਗਲਿਕ ਅਵਸਰਾਂ ਸਮੇਂ ਕੀਰਤਨ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਈ ਹੈ।ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੋਰ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ।ਇਸ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸੁਧਾਰਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਸੇਧ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪਉੜੀਆਂ ਅਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।ਡਾ.ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ" ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਾਰ ਹੈ।ਇਸ ਵਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਤਿਗੁਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂਤਾ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਤੱਕ ਅਤੇ ਫਿਰ ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ"[2] ਇਸ ਵਾਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਰਣਨ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ :

ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ
ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ॥[3]

ਉਹ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਹਸਤੀ ਹੈ, ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਕ ਕਰਦਾ ਹੈ।ਉਹ ਸਰਬ ਉੱਚ ਤੇ ਅਟੱਲ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

ਸਚਾ ਸਾਹਿਬੁ ਏਕ ਤੂੰ ਜਿਨਿ ਸਚੋ ਸਚੁ ਵਰਤਾਇਆ॥[4]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਰਾਹੀਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਬਲਿਹਾਰੀ ਗੁਰ ਆਪਣੇ, ਦਿਉਹਾੜੀ ਸਦਵਾਰ॥
ਜਿਨਿ ਮਾਣਸ ਤੇ ਦੇਵਤੇ ਕੀਏ, ਕਰਤ ਨ ਲਾਗੀ ਵਾਰ॥[5]

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਜਨਮਾਂ ਜਨਮਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਨਦਰਿ ਕਰਹਿ ਜੇ ਆਪਣੀ, ਤਾਂ ਨਦਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਇਆ॥
ਏਹੁ ਜੀਉ ਬਹੁਤੇ ਜਨਮ ਭਰੰਮਿਆ, ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਬਦ ਸੁਣਾਇਆ॥[6]

ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।ਡਾ.ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਸੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚਲਣਾ ਸੱਚੇ ਮੁਰੀਦ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ।ਇਹੋ ਜੀਵਨ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਰਾਹੇ ਜਾਂਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਰਾਹੇ ਪਾਣਾ ਉਸੇ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਪ ਅਰੋਗ ਦੇ ਰੋਗ ਰਹਿਤ ਹੈ ਪਰ ਮਹਾਂ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਤੇ ਪਰਮ-ਦਿਆਲੂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੂਜਿਆ ਦਾ ਦੁੱਖ ਵੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੋਗ ਹਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।[7] ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ, ਵਡਿਆਈ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਸਮਰੱਥਾ, ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਚੁੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ।ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਖੰਡ ਸਚੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ॥ ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਲੋਅ ਸਚੇ ਆਕਾਰ॥
ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਕਰਣੇ ਸਰਬ ਬੀਚਾਰ॥ ਸਚਾ ਤੇਰਾ ਅਮਰੁ ਸਚਾ ਦੀਬਾਣ॥
ਸਚੀ ਤੇਰੀ ਸਿਫਤਿ ਸਚੀ ਸਾਲਾਹ॥ ਸਚੀ ਤੇਰੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਚੇ ਪਾਤਿਸਾਹ॥[8]

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕੋਈ ਮਾਇਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਸੱਚ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਵਿਸਮਾਦ-ਮਈ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਵਿਸਮਾਦੁ ਨਾਦ ਵਿਸਮਾਦੁ ਵੇਦ॥ ਵਿਸਮਾਦੁ ਜੀਅ ਵਿਸਮਾਦੁ ਭੇਦ॥
ਵਿਸਮਾਦੁ ਰੂਪ ਵਿਸਮਾਦੁ ਰੰਗ॥ ਵਿਸਮਾਦੁ ਨਾਗੇ ਫਿਰਹਿ ਜੰਗ॥[9]

ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਧਰਮ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹੁ ਜੁਗੁ ਸਚੇ ਕੀ ਹੈ ਕੋਠੜੀ ਸਚੇ ਕਾ ਵਿਚ ਵਾਸੁ॥[10]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਗਤ, ਕੁਦਰਤ ਸਾਰੇ ਸਤਿ ਤੇ ਅਟੱਲ ਹਨ।ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਰੀ ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਦਿਸਦਾ ਹੈ:

ਕੁਦਰਤਿ ਦਿਸੈ ਕੁਦਰਤਿ ਸੁਣੀਐ ਕੁਦਰਤਿ ਭਉ ਸੁਖ ਸਾਰੁ॥
ਕੁਦਰਤਿ ਪਾਤਾਲੀ ਆਕਾਸੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਰਬ ਆਕਾਰੁ॥[11]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਭਾਵ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਚੀ ਚਾਕਰੀ, ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਚਾਕਰੁ ਲਗੈ ਚਾਕਰੀ ਜੇ ਚਲੇ ਖਸਮੈ ਭਾਇ॥
ਹੁਰਮਤਿ ਤਿਸ ਨੋ ਅਗਲੀ, ਓਹੁ ਵਜਹੁ ਭਿ ਦੂਣਾ ਖਾਇ॥
ਖਸਮੈ ਕਰੇ ਬਰਾਬਰੀ, ਫਿਰਿ ਗੈਰਿਤ ਅੰਦਰ ਪਾਇ॥
ਵਜਹੁ ਗਵਾਏ ਅਗਲਾ ਮੁਹੇ ਮੁਹਿ ਪਾਣਾ ਖਾਇ॥[12]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਵਾਲਾ ਇਨਸਾਨ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗਿਆਨ ਅਸੰਭਵ ਹੈ :

ਗਿਆਨ ਕਾ ਬਧਾ ਮਨੁ ਰਹੈ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਗਿਆਨੁ ਨ ਹੋਇ॥[13]

ਸੋ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤਿਲਕ, ਮਾਲਾ, ਮੂਰਤੀ, ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਜਨੇਊ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਸਭ ਫੋਕੇ ਭਰਮ ਹਨ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਜਿਤੁ ਸੇਵਿਐ ਸੁਖੁ ਪਾਈਐ, ਸੋ ਸਾਹਿਬੁ ਸਦਾ ਸੰਮ੍ਹਾਲੀਐ॥[14]

ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਚੰਗੇ ਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਉਮੈ

ਛਲ, ਈਰਖਾ ਨੂੰ ਨਿੰਦਦੇ ਹੋਏ ਸੇਵਾ, ਸਿਮਰਨ, ਸੰਤੋਖ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿੱਚ ਹਉਮੈ ਦੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕ ਗ੍ਰੰਥ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਹੰਕਾਰ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਪੀ, ਜੋਗੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਮਝ ਬੈਠਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਹੰਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਹਉਮੈ, ਜਾਤ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ, ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਹਉਮੈ, ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਸ਼ੋਹਰਤ ਦੀ ਹਉਮੈ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਾਕਤਵਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਹਉਮੈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਹਉਮੈ ਨਹੀਂ ਮਰ ਸਕਦੀ।

ਹਉ ਵਿਚਿ ਆਇਆ ਹਉ ਵਿਚਿ ਗਇਆ॥
ਹਉ ਵਿਚਿ ਨਰ ਕਿ ਸੁਰਗਿ ਅਵਤਾਰੁ॥
ਹਉ ਵਿਚਿ ਜਾਤਿ ਜਿਨਸੀ ਖੋਵੈ॥
ਹਉਮੈ ਬੂਝੈ ਤਾ ਦਰੁ ਸੂਝੈ॥ [15]

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ-ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਮਾੜੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ :

ਕੂੜੁ ਰਾਜਾ ਕੂੜੁ ਪਰਜਾ ਕੂੜੁ ਸਭੁ ਸੰਸਾਰ॥
ਕੂੜੁ ਮੰਡਪ ਕੂੜੁ ਮਾੜੀ ਕੂੜੁ ਬੈਸਣ ਹਾਰੁ॥ [16]

ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਮਿਠਤੁ ਨੀਵੀ ਨਾਨਕਾ ਗੁਣ ਚੰਗਿਆਈਆ ਤਤੁ॥ [17]

ਫਿਕਾ ਬੋਲਣ ਨਾਲ ਤਨ ਮਨ ਫਿਕਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਨ ਦੀ ਪਵਿਤ੍ਰੱਤਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਸੁੱਚੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੁੱਚੇ ਉਹ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਉਸਦੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਲੋੜਦੇ ਹਨ। 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਧਰਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਸਰਾਧ, ਜਨੇਊ, ਸੂਤਕ, ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਆਦਿ ਫਜ਼ੂਲ ਰੀਤਾਂ

ਰਿਵਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਜਕੜਿਆ ਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਾਖੰਡਾਂ, ਆਡੰਬਰਾਂ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

ਦਇਆ ਕਪਾਹ ਸੰਤੋਖੁ ਸੂਤੁ ਜਤੁ ਗੰਢੀ ਸਤੁ ਵਟੁ॥
ਏਹੁ ਜਨੇਊ ਜੀਅ ਕਾ ਹਈ ਤ ਪਾਡੇ ਘਤੁ॥
ਉਹ ਮੁਆ ਓਹੁ ਝੜਿ ਪਇਆ ਵੇਤਰਾ ਗਇਆ॥ [18]

ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੁਆਰਾ 'ਸੂਤਕ' ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ।

ਨਾਨਕ ਸੂਤਕ ਏਵ ਨਾ ਉਤਰੈ ਗਿਆਨ ਉਤਾਰੇ ਧੋਇ॥ [19]

ਉਸ ਸਮੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਮਾਨ ਸਨਮਾਨ ਘੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਰਮ ਅਤੇ ਧਰਮ ਅਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਮਨੁੱਖ, ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਦੁੱਖਾਂ, ਕਸ਼ਟਾਂ, ਦਰਦਾਂ, ਚੀਸਾਂ, ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਮ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਦੁਖਾਂ ਤੇ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਭਾਰਤ-ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਉੱਪਰ ਰੱਜ ਕੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ। [20]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਂਝੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸਿਫਤਿ, ਨੀਸਾਣੁ, ਹੁਕਮ, ਦੀਬਾਣ, ਕੁਦਰਿਤ,ਸਲਾਮ, ਦੋਜਿਕ, ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ, ਜਬਾਬ,ਬਖਸੀਸ, ਸਦ, ਫਰਮਾਣੁ, ਕਰਮੁ, ਜੋਰਿ, ਸਾਲਾਹ, ਹਜ਼ੂਰਿ, ਕਤੇਬਾ, ਜਹਾਨ, ਕਾਦਿਰੁ, ਪਾਕ, ਦੁਨੀਦਾਰੁ, ਹਿਕਮਤਿ, ਖੁਆਰ, ਨਦਰਿ, ਸਰੀਅਤਿ, ਖਸਮੁ, ਹੁਜਤਿ, ਦੋਸਤੀ, ਸਿਖਦਾਰ, ਅਲਹੁ, ਸੁਲਤਾਨਾ, ਦਲਾਲ, ਮੁਸਫੀ, ਹਰਮ, ਕਲਮ, ਖਰਚੁ, ਸਾਹਿਬੁ, ਅੰਦਰਿ ਕਰਾਮਾਤਿ ਆਦਿ। ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਰਿਦੈ, ਉਤਰੈ, ਉਪਜੈ, ਕਉ, ਕਮਾਈਐ ਆਦਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮਿਥਿਆ, ਮਨ, ਨਾਦ, ਆਦਿ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਕਤੀਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ।

ਆਪਣੇ ਹਥੀ ਆਪਣਾ ਆਪੇ ਹੀ ਕਾਜੁ ਸਵਾਰੀਐ॥
ਆਪੁ ਗਵਾਇ ਸੇਵਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਿਛੁ ਪਾਏ ਮਾਨੁ॥
ਜੋ ਆਇਆ ਸੋ ਚਲਸੀ ਸਭੁ ਕੋਈ ਆਈ ਵਾਰੀਐ॥
ਮੰਦਾ ਕਿਸੈ ਨਾ ਆਖੀਐ॥ ਮੂਰਖੈ ਨਾਲਿ ਨਾ ਲੁਝੀਐ॥

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਅਟੱਲ ਸਚਾਈਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਅਪਰਾਧੀ ਦੂਣਾ ਨਿਵੈ॥

ਰੋਟੀਆਂ ਕਾਰਣ ਪੂਰਹਿ ਤਾਲ॥

ਹਉਮੈ ਦੀਰਘ ਰੋਗ ਹੈ॥

ਮਿਠਤੁ ਨੀਵੀ ਨਾਨਕਾ ਗੁਣ ਚੰਗਿਆਈਆ ਤੱਤ॥

ਕਪੜ ਰੂਪ ਸੁਹਾਵਣਾ ਛਡ ਦੁਨੀਆਂ ਅੰਦਰ ਜਾਵਣਾ॥

ਹੋਏ ਇਆਣਾ ਕਰੇ ਕੰਮ ਆਣ ਨਾ ਸਕੇ ਰਾਸ॥

ਜੋ ਆਇਆ ਸੋ ਚਲਸੀ ਸਭ ਕੋਈ ਆਈ ਵਾਰੀਐ॥

ਨਾਨਕ ਫਿਕੈ ਬੋਲੀਐ, ਤਨ ਮਨੁ ਫੀਕਾ ਹੋਇ॥

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀ ਅੰਲਕਾਰ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ ਆਏ ਹਨ। ਸ਼ਬੰਦ ਅਲੰਕਾਰ ਜਦੋ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਚਮਤਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸਤਹੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਬੁਧੀ ਤੇ ਦਲੀਲ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ।ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀ ਅਲੰਕਾਰ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਆਏ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।ਸ਼ਬਦ ਅੰਲਕਾਰ ਅਤੇ ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ।ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ ਕੇਵਲ ਸਤਹੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਦੇ ਕਈ ਭੇਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਆਪੀਨੈ ਭੋਗ ਭੋਗਿ ਕੈ ਹੋਇ

ਭਸਮੜਿ ਭਉਰ ਸਿਧਾਇਆ॥ [21]

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀਪਸਾ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ ਖੁਸ਼ੀ, ਗਮੀ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਖਾਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੜਿ ਪੜਿ ਗਡੀ ਲਦੀਅਹਿ ਪੜਿ ਪੜਿ ਭਰੀਅਹਿ ਸਾਥ॥
ਪੜਿ ਪੜਿ ਬੇੜੀ ਪਾਈਐ ਪੜਿ ਪੜਿ ਗਡੀਅਹਿ ਖਾਤ॥
ਪੜੀਅਹਿ ਜੇਤੇ ਬਰਸ ਬਰਸ ਪੜੀਅਹਿ ਜੇਤੇ ਮਾਸ॥
ਪੜੀਐ ਜੇਤੀ ਆਰਜਾ ਪੜੀਅਹਿ ਜੇਤੇ ਸਾਸ॥
ਨਾਨਕ ਲੇਖੈ ਇਕਗਲ ਹੋਰ ਹਉਮੈ ਝਖਣਾ ਝਾਖ॥ [22]

ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ ਕਵੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲੰਮੇ ਰੋਗ ਸਮਾਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਹਉਮੈ ਦੀਰਘ ਰੋਗ ਹੈ ਦਾਰੂ ਭੀ ਇਸੁ ਮਾਹਿ॥
ਕਿਰਪਾ ਕਰੇ ਜੇ ਆਪਣੀ ਤਾ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਕਮਾਹਿ॥ [23]

(ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ)

ਦਇਆ ਕਪਾਹ ਸੰਤੋਖ ਸੂਤੁ ਜਤੁ ਗੰਢੀ ਸਤੁ ਵਟੁ॥
ਏਹ ਜਨੇਊ ਜੀਅ ਕਾ ਹਈ ਤ ਪਾਡੇ ਘਤੁ॥ [24]

(ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ)

ਜੇ ਕਰਿ ਸੂਤਕੁ ਮੰਨੀਐ ਸਭ ਤੈ ਸੂਤਕੁ ਹੋਇ॥
ਗੋਹੇ ਅਤੇ ਲਕੜੀ ਅੰਦਰਿ ਕੀੜਾ ਹੋਇ॥
ਜੇਤੇ ਦਾਣੇ ਅੰਨ ਕੇ ਜੀਆ ਬਾਝੁ ਨ ਕੋਇ॥
ਪਹਿਲਾ ਪਾਣੀ ਜੀਉ ਹੈ ਜਿਤੁ ਹਰਿਆ ਸਭੁ ਕੋਇ॥
ਸੂਤਕੁ ਕਿਉ ਕਰਿ ਰਖੀਐ ਸੂਤਕੁ ਪਵੈ ਰਸੋਇ॥
ਨਾਨਕ ਸੂਤਕੁ ਏਵ ਨ ਉਤਰੈ ਗਿਆਨੁ ਉਤਾਰੇ ਧੋਇ॥ [25]

(ਯੁਕਤੀ ਅਲੰਕਾਰ)

ਵਾਇਨਿ ਚੇਲੇ ਨਚਨਿ ਗੁਰ। ਪੈਰ ਹਲਾਇਨਿ ਫੇਰਿਨ੍ਹ ਸਿਰ॥
ਉਡਿ ਉਡਿ ਰਾਵਾ ਝਾਟੈ ਪਾਇ। ਵੇਖੈ ਲੋਕੁ ਹਸੈ ਘਰਿ ਜਾਇ॥ [26]

(ਵਿਪਗਯੈ ਅਲੰਕਾਰ)

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਕਾਵਿ-ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਰਸੀਲੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਸਤਿਗੁਰ ਤੋਂ ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਲਿਹਾਰੀ ਗੁਰ ਆਪਣੇ ਦਿਉਹਾੜੀ ਸਦ ਵਾਰ॥
ਜਿਨਿ ਮਾਨਸ ਤੇ ਦੇਵਤੇ ਕੀਏ ਕਰਤ ਨ ਲਾਗੀ ਵਾਰ॥ [27]

(ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ)

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਕਪੜੁ ਰੂਪੁ ਸੁਹਾਵਣਾ ਛਡਿ ਦੁਨੀਆ ਅੰਦਰਿ ਜਾਵਣਾ ॥
ਮੰਦਾ ਚੰਗਾ ਆਪਣਾ ਆਪੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਪਾਵਣਾ॥
ਹੁਕਮੁ ਕੀਏ ਮਨਿ ਭਾਵਦੇ ਰਾਹਿ ਭੀੜੈ ਅਗੈ ਜਾਵਣਾ॥

ਨੰਗਾ ਦੋਜਿਕ ਚਾਲਿਆ ਤਾ ਦਿਸੈ ਖਰਾ ਡਰਾਵਣਾ॥
ਕਰਿ ਅਉਗਣ ਪਛੋਤਾਵਣਾ॥ [28]

ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਨੰਨਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਚਰਜਤਾ ਤੇ ਆਤਮਕ ਆਨੰਦ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸਮਾਦੁ ਨਾਦ ਵਿਸਮਾਦੁ ਵੇਦ॥
ਵਿਸਮਾਦੁ ਜੀਅ ਵਿਸਮਾਦੁ ਭੇਦ॥
ਵਿਸਮਾਦੁ ਰੂਪ ਵਿਸਮਾਦੁ ਰੰਗ॥
ਵਿਸਮਾਦੁ ਨਾਗੇ ਫਿਰਿਹ ਜੰਤ॥

ਵੇਖਿ ਵਿਡਾਣੁ ਰਹਿਆ ਵਿਸਮਾਦੁ॥
ਨਾਨਕ ਬੁਝਣੁ ਪੂਰੈ ਭਾਗਿ॥ [29]

ਨਿਰਭੈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਡਰ/ਭੈ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਰਣਨ ਭਿਆਨਕ ਰਸ ਦੀ ਵਧੀਆ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

ਭੈ ਵਿਚਿ ਪਵਣੁ ਵਹੈ ਸਦਵਾਉ॥
ਭੈ ਵਿਚਿ ਚਲਿਹ ਲਖ ਦਰਿਆਉ॥
ਭੈ ਵਿਚਿ ਅਗਿਨ ਕਢੈ ਵੇ ਗਾਰਿ॥
ਭੈ ਵਿਚਿ ਧਰਤੀ ਦਬੀ ਭਾਰਿ॥

ਨਾਨਕ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਚੁ ਏਕ॥ [30]

ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਫੋਕੇ ਕਰਮ-ਕਾਡਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਨਾਮ-ਵਿਹੂਣੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਰੌਦਰ ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਹੈ।

ਲਿਖਿ-ਲਿਖਿ ਪੜਿਆ ਤੇਤਾ ਕੜਿਆ॥
ਸਤਿਗੁਰੁ ਭੇਟ ਸੋ ਸੁਖ ਪਾਏ॥ [31]

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਤ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੁੱਖਦਾਈ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਉਤਪਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਆਪੀਨੈ ਭੋਗ ਭੋਗਿ ਕੈ ਹੋਇ ਭਸਮੜਿ ਭਉਰੁ ਸਿਧਾਇਆ॥
ਵਡਾ ਹੋਆ ਦੁਨੀਦਾਰੁ ਗਲਿ ਸੰਗਲੁ ਘਤਿ ਚਲਾਇਆ॥
ਅਗੈ ਕਰਣੀ ਕੀਰਤਿ ਵਾਚੀਐ ਬਹਿ ਲੇਖਾ ਕਰਿ ਸਮਝਾਇਆ॥
ਥਾਉ ਨ ਹੋਵੀ ਪਉਦੀਈ ਹੁਣਿ ਸੁਣੀਐ ਕਿਆ ਰੁਆਇਆ॥
ਮਨਿ ਅੰਧੈ ਜਨਮੁ ਗਵਾਇਆ॥ [32]

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਭਾਵੇਂ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕੋਈ ਕਥਨ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹਾਸ-ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਹੈ।

ਵਾਇਨਿ ਚੇਲੇ ਨਚਨਿ ਗੁਰ॥
ਪੈਰ ਹਲਾਇਨ ਫੇਰਨਿ ਸਿਰ॥
ਉਡਿ ਉਡਿ ਰਾਵਾ ਝਾਟੈ ਪਾਇ॥
ਵੇਖੈ ਲੋਕੁ ਹਸੈ ਘਰਿ ਜਾਇ॥
ਰੋਟੀਆ ਕਾਰਣਿ ਪੂਰਹਿ ਤਾਲ ॥
ਆਪੁ ਪਛਾੜਹਿ ਧਰਤੀ ਨਾਲਿ॥ [33]

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕਰਮ-ਕਾਡਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਨਾਮ-ਵਿਹੂਣੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਘਨੌਣੀ ਤਸਵੀਰ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਵੀਭਤਸ ਰਸ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਾਪੀ ਸਿਉ ਤਨੁ ਗਡਿਆ ਥੁਕਾ ਪਈਆ ਤਿਤੁ॥

ਤਗੁ ਨ ਇੰਦ੍ਰੀ ਤਗੁ ਨ ਨਾਰੀ॥
ਭਲਕੇ ਥੁਕ ਪਵੈ ਨਿਤ ਦਾੜੀ॥ [34]

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਜੁਟਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਭਾਂਡੇ ਦਾ ਬਿੰਬ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।

ਆਪੇ ਭਾਂਡੇ ਸਾਜਿਅਨੁ ਆਪੇ ਪੂਰਣੁ ਦੇਇ॥
ਇਕਨੑੀ ਦੁਧੁ ਸਮਾਈਐ, ਇਕਿ ਚਲੈ ਰਹਨਿ ਚੜੇ॥
ਇਕਿ ਨਿਹਾਲੀ ਪੈ ਸਵਨਿ, ਇਕਿ ਉਪਰਿ ਰਹਨਿ ਖੜੇ॥
ਤਿਨਾ ਸਵਾਰੇ ਨਾਨਕਾ ਜਿਨ ਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰੇ॥ [35]

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਤ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦੇਣ ਲਈ ਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਸਨ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਵਾਲਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਸਨ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਸਟੀਕ, ਪੰਨਾ-9
2. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ (ਡਾ.), ਵਾਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰਨਾ 37
3. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਅੰਗ 462
4. ਉਹੀ, ਅੰਗ 467

5. ਉਹੀ, ਅੰਗ 462
6. ਉਹੀ, 465
7. ਫਰੀਦ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 61
8. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਅੰਗ 463
9. ਉਹੀ, ਅੰਗ 463
10. ਉਹੀ, ਅੰਗ 463
11. ਉਹੀ, ਅੰਗ 464
12. ਉਹੀ, ਅੰਗ 474
13. ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ, ਪੰਨਾ 35
14. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਅੰਗ 474
15. ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ, ਪੰਨਾ 83
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 38
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 90
18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 91
19. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 94
20. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ (ਡਾ.), ਵਾਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰਨਾ 83
21. ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ, ਪੰਨਾ 67
22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 85
23. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 68
24. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 91
25. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 68-69
26. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 69
27. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 70
28. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 70
29. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 79
30. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 80
31. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 71
32. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 80
33. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 89
34. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 72
35. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 98

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਜਪੁਜੀ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਚੰਡੀਗੜ, 1975

2. ਵਿਸਮਾਦੁ ਨਾਦ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਦੇਣ, ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਇਨਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਗੁਰਮਤਿ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1994
3. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), (ਸੰਪਾ.) ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2010
4. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.) ਆਲੋਚਨਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅੰਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1969
5. ਪੰਚਮ ਸਤਾਬਦੀ, ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਤਿਕਾ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਖੋਜ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969
6. ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ, ਰੂਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,1986

ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ
ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਫ਼ਾਰ ਵਿਮੈਨ,
ਸਿੱਧਵਾਂ ਖੁਰਦ

ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਬਦਲਦਾ ਸਰੂਪ

ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ

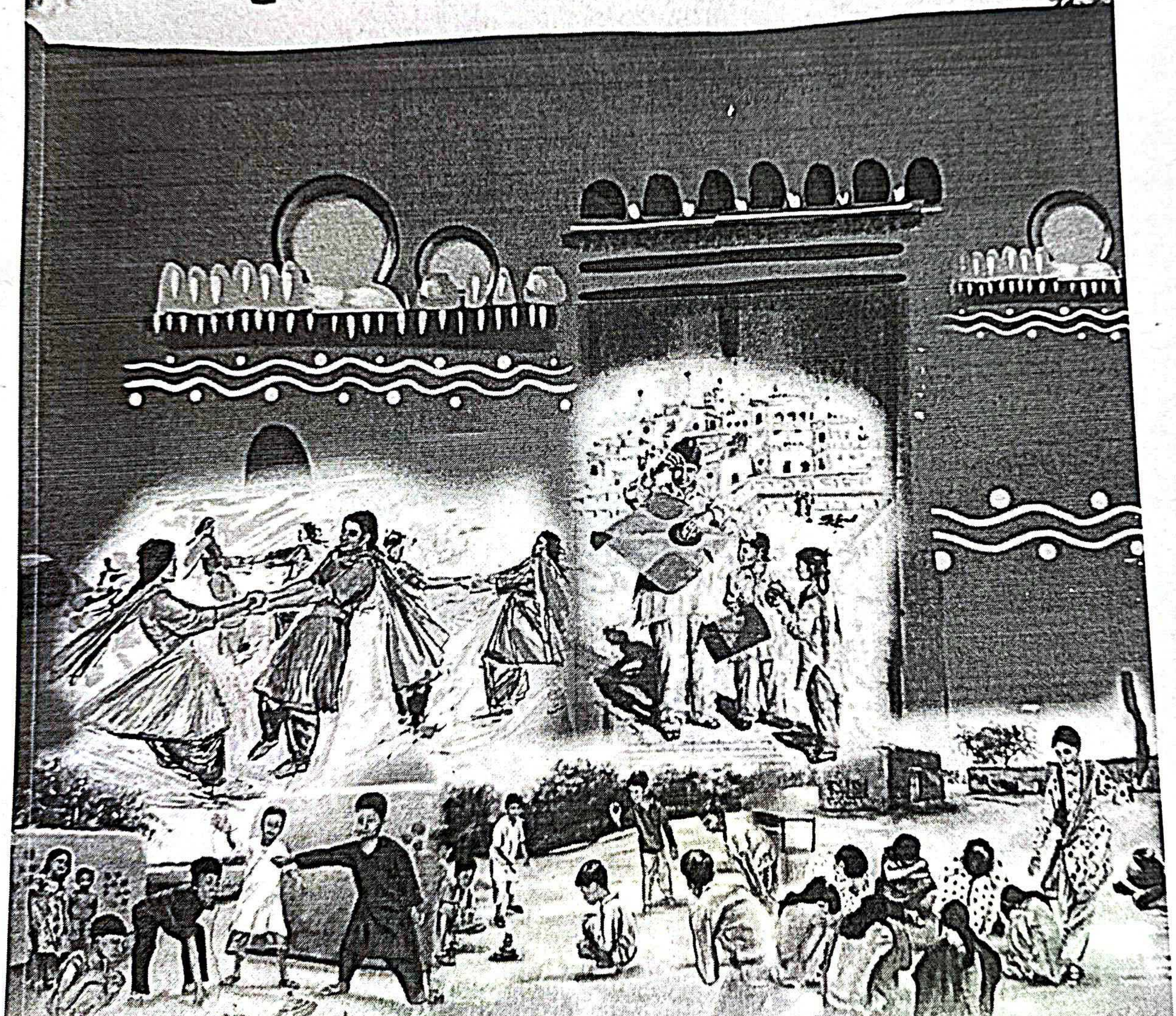

- ਡਾ. ਆਰ.ਐਸ.ਝਾਂਜੀ
- ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ

First edition published in 2023 by
TWENTYFIRST CENTURY PUBLICATIONS
79, Sheikhpura, P.O. Punjabi University, Patiala (PB) - 147002
Ph. 99153-98354 (O), 92167-53888 (Mob.)
e-mail : rinku_randhawa77@yahoo.com
tfcpublications11@gmail.com

The responsibility for the facts or opinions expressed in the papers are entirely of the authors. Neither the editor nor the publisher are responsible for the same.

© Reserved

ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਬਦਲਦਾ ਸਰੂਪ : ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ

by
ਡਾ. ਆਰ. ਐੱਸ. ਝਾਂਜੀ
ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ

ISBN: 978-81-19367-49-8

Price : 300/-

Laser Type Setting
Sandhya Singla

Printed in India at
Twentyfirst Century Printing Press, Patiala

ਤਤਕਰਾ

		ਪੰਨਾ ਨੰ.
	ਸੈਮੀਨਾਰ ਬਾਰੇ	*(iii-v)*
1.	**ਕੁੰਜੀਵਤ ਭਾਸ਼ਣ** ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ	1-2
2.	**ਪੰਜਾਬੀ ਗਇਕੀ ਅਤੇ ਸਿਨੇਮਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ** ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ	3-4
3.	**ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ (ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ)** ਡਾ. ਨਰਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ	5-12
4.	**ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ** ਡਾ. ਬਿਮਲੇਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤਾ	13-26
5.	**ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਬਦਲਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ : ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰ** ਪ੍ਰੋ. ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ ਭੱਟੀ	27-31
6.	**ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ (ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ)** ਪ੍ਰੋ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ	32-39
7.	**ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਹਿਰਾਂ** ਡਾ. ਸੁਖਜੀਤ ਕੌਰ	40-47
8.	**ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ** ਡਾ. ਸੁਨਿਤਾ ਰਾਣੀ	48-52
9.	**ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ (ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ)** ਡਾ. ਕਮਲਜੀਤ ਕੌਰ ਬਾਂਗਾ	53-62

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ

(ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ)

ਪ੍ਰੋ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ*

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਵਜੂਦ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇੱਕ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਰਜ ਸਮਾਜ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਇੱਕ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਕਲਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਸੁਹਜਾਤਮਿਕ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਹਾਲਤਾਂ, ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਸੁਹਿਰਦ ਲੇਖਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਘਟਨਾ ਵੀ ਸੁਹਿਰਦ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਹਿਲਾ ਕੇ ਕੁਝ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਦੀ ਹਰ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਲਾਕੇ, ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ, ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ, ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਤੋਂ ਜਿੰਨੀ ਤੇ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਉਹ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਿਲਕੇ ਉਸ ਦਾ

* ਮੁਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਫ਼ਾਰ ਵਿਮੈਨ, ਸਿੱਧਵਾਂ ਖੁਰਦ।

ਅਨੁਭਵ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਅਨੁਭਵ ਨਿਰੇ ਸੰਸਕਾਰ ਰਹਿਤ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਗਿਆਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਬਾਵਾਂ, ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਲੜਾਈ ਝਗੜਿਆਂ ਤੇ ਬੰਧਨਾਂ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚਾਰ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੇ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਸਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਦਾ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"[1] ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਹਡਸਨ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, "ਕਲਾ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਪਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਕਸਿਮ ਗੋਰਕੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ।"[3]

ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਅਨੁਭਵ, ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਧਾਰ ਸਾਮਿੱਗ੍ਰੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ "ਗਲਪ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰੀਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ, ਸਮੂਹਿਕ ਅਨੁਭਵ, ਵਿਚਾਰ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੇ ਗਲਪ-ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਇੰਝ 'ਇੱਕ ਜਾਨ' ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਗਲਪ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ, ਉੱਤਮ ਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਜੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਕੋਈ ਤੰਦ ਢਿੱਲੀ ਰਹਿ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰਜਣਾ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਬਦਰੂਪ ਜਿਹਾ, ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਖਿਡੌਣਾ ਬਣਕੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗੀ।"[4] ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਅਟੁੱਟ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਚਰਚਿਤ ਨਾਮ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਲਗਭਗ ਹਰ ਵਿਧਾ 'ਤੇ ਹੱਥ ਆਜ਼ਮਾਇਆ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਜਨਮ 8 ਮਾਰਚ 1937 ਨੂੰ ਸਿਆਲਕੋਟ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ ਚਰਨਜੀਤ ਕੌਰ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਨਾਟਕ ਰਤਨਾਕਰ' ਉੱਤੇ ਲਾਹੌਰ ਟੈਕਸਟ ਬੁੱਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਐਵਾਰਡ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੀ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ "ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਗਿਆਨੀ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਨੇ ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਕਾਂਖਿਆ ਪਾਲੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਲਾਕਾਰ ਬਣਾਂ। ਆਪਣੀ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਲਾਕਾਰ ਬਣਦਾ ਵੇਖਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਰਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ।"[5]

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਬੀ.ਏ. (ਆਨਰਜ਼), ਐੱਮ.ਏ., ਬੀ.ਟੀ. ਤੱਕ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ

ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਨਵੇਂ ਰਾਹੇ ਪਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਮਸ਼ੀਨ ਦੇ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵੀ ਮਸ਼ੀਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਕਈ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ ਅੱਜ ਦੇ ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਸਥਾਨ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਲੇਖਕ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਪੰਨਾ 5
2. ਰੌਸ਼ਨ ਲਾਲ ਆਹੂਜਾ, ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ, ਪੰਨਾ 50
3. ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ (ਅਨੁ.), ਮੈਕਸਿਮ ਗੋਰਕੀ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 108
4. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਲੇਖਕ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਪੰਨਾ 50 - 51
5. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਮੇਰੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਪੰਨਾ 93
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 47
7. ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ, ਪੰਨਾ 24
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 24
9. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਸ਼ਹਿਰ ਜੰਗਲੀ ਹੈ, ਪੰਨਾ 23
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 131
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 226

Dr Inderjeet Kaur

ਕਿਛੁ ਸੁਣੀਐ ਕਿਛੁ ਕਹੀਐ

ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ

Kichh Suniye Kichh Kahiye

Edited by
Dr. Inderjit Kaur
Dr. Inderjit Kaur d/o S. Dilawar Singh
12-13, Charan Street, Aman Park,
VPO Tharkee, Ludhiana-142021
Email:inderjitkaur.777@gmail.com
Mob. 94170-85785

ISBN: 978-81-972271-8-9

Edition: 2024

© Author

International Publishers & Book Suppliers
Saptrishi Publication approved by UGC
Offices
Green Avenue, K.K. Road, Sri Muktsar Sahib

Street 22466 133RD, Avenue South East, City : Kent,
State: Washington, Zip Code 98042 (USA)

#16, Fallowfield Road, LEICESTER- U.K. LES-6LQ

Published by
Saptrishi Publication
Plot No. 25/6, Industrial Area, Phase-2,
Near Tribune Chowk, Chandigarh.
E-mail-: sapatrishi94@gmail.com
Visit us at : www.saptrishipublication.com
94638-36591, 77174-65715

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or any information storage and retrieval system, without permission in writing from the Publisher and Author.

Printed at Sapatrishi Printers Chandigarh 94638-36591

ਤਤਕਰਾ

- ਸੰਪਾਦਕੀ 11
- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ 14
  ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ
- ਮਾਨਵੀ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ : ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪ੍ਰਸੰਗ 22
  ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ
- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਵਿਦਿਅਕ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ 33
  ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ
- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ – ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਆਧਾਰ 47
  ਅਰਵਿੰਦਰ ਢਿੱਲੋਂ
- ਕਿਰਤ ਕਰੋ ਨਾਮ ਜਪੋ ਵੰਡ ਛਕੋ 52
  ਡਾ. ਸਰਬਜੋਤ ਕੌਰ
- 'ਨਾਨਕਿ ਰਾਜੁ ਚਲਾਇਆ' ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ 59
  ਪ੍ਰਿੰ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ
- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ 68
  ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ
- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਆਧਾਰ 75
  ਡਾ. ਅਮਨਿੰਦਰ ਪ੍ਰੀਤ ਚਹਿਲ
- ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਮੁਕਤੀਦਾਤਾ – ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ 79
  ਡਾ. ਤਰਨਜੀਤ ਕੌਰ
- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਨ 85
  ਪ੍ਰੋ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ

ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯੁਗਬੋਧ ਰਾਹੀਂ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਡੂੰਘੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾਦਾਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਨਵ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਮੂਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਜਗਾਉਣਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲ ਦੀ ਇਸ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਨਵ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਮੋੜ ਦੇਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਵਸਥਾ ਉੱਤੇ ਤਿੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਵਿ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ, ਸੰਗੀਤ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਚਿਤਰ ਸੰਜੋਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਨਵ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ 'ਚ ਜੀਵਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਉਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੱਛਣ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਨਿਖੇੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਨਵ ਸਿਰਜਤ ਸੰਸਾਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਯਥਾਰਥ ਬਣ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਹ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰਾ ਸੰਗੀਤ, ਧਰਮ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਬਣਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛੜੇਵੇਂ ਅਤੇ ਸੰਕਟ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਆਪਣੀ

ਯ ਘੌ, ਫ਼੍ਰ

1. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਅੰਗ 145
2. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ-11
3. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ - 469
4. ਵਾਰ 2, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ
5. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ-1288
6. ਅੰਗ 41
7. ਅੰਗ 661
8. ਅੰਗ 14
9. ਅੰਗ 943
10. ਅੰਗ 789
11. ਅੰਗ 662
12. ਅੰਗ 471
13. ਅੰਗ 15
14. ਅੰਗ 473
15. ਫਰੀਦ ਦਰਸਨ, ਪੰਨਾ 61
16. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ (ਡਾ.) ਵਾਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰਨਾ 30
17. ਅੰਗ 465
18. ਅੰਗ 471
19. ਅੰਗ 471
20. ਅੰਗ 787
21. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਡਾ.) ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 146
22. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ, ਪੰਨਾ 120

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ:

1. ਖੋਜ ਦਰਪਣ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਭਾਗ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਨਵਰੀ 1979.
2. ਵਿਸਮਦ ਨਾਦ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਦੇਣ, ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਇਨਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਗੁਰਮਤਿ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਜਨਵਰੀ 1994
3. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਡਾ.), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ: ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਕਿਤਿਤ ਔਰ ਚਿੰਤਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1975
4. ਜਯਰਾਮ ਮਿਸ਼੍ਰ (ਡਾ.) 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ' ਸਾਹਿਤਯ ਭਵਨ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1960

ਮੁਖੀ, ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ

ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਫਾਰ ਵਿਮੈਨ, ਸਿੱਧਵਾਂ ਖੁਰਦ (ਲੁਧਿਆਣਾ)

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ
(ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ)

ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ "ਭਰਮ-ਜਲ" ਦਾ ਇਕ ਮੰਚਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ (2017)

ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ

RAVINDER RAVI DE KAV-NATAK (SAMAJAVADI DRISHTI TON)
ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ (ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ)

Written by :
Dr. Inderjit Kaur d/o S. Dilawar Singh
H.No. 12-13, Charan Street, Aman Park,
VPO Tharkee, Ludhiana-142021
Mob.: 9417085785
Email:inderjitkaur.777@gmail.com

© Dr. Inderjit Kaur

Typesetting : Kuldeep Singh (India) (M. 9811544085)
Art : K.S. Manupuria (India)

ਟਾਈਪਸੈਟਿੰਗ : ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ (ਭਾਰਤ) (ਮੋ. 9811544085)
ਰੂਪਾਕਾਰ : ਕ.ਸ. ਮਾਨੂੰਪੁਰੀਆ (ਭਾਰਤ)

First Edition : 2023

ISBN 978-81-71126-782-1

PRICE : Rs. 600.00

Published by :
NATIONAL BOOK SHOP
Pleasure Garden Market, Near Gauri Shankar Mandir,
Chandni Chowk, Delhi-110006
Ph. : 011-45555610, 9891996919, 9811337763
Email:nbs.bookstore@gmail.com

Printer :
B.K. OFFSET, Delhi-110032

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ

ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪਰਿਪੇਖ

ਸੰਪਾਦਕ:
ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ
ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪਰਿਪੇਖ

ਸੰਪਾਦਕ

ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਸਪਤਰਿਸ਼ੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਵਿ ਦਾ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ

ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ, ਉਸ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਾ-ਖ਼ੂਬੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ, 'ਬਿੰਬ' ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ, ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ, ਹਿਰਦੇ 'ਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਨਿਭਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਉਹਨਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬਿੰਬ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ 'ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਛਾਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂਆਂ, ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਅਤੇ ਯੁੱਗ ਪੁਰਖ ਹੋਏ ਹਨ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪੱਖ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਿਰੂਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਬਿੰਬ' ਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੇ ਬਣਤਰ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ 'ਬਿੰਬ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਬਿੰਬ' ਕਵੀ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ, ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਕਲਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਵਾਰਦਾ, ਨਿਖਾਰਦਾ ਅਤੇ ਮਾਨਣਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਿੰਬ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੁਹਜ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿੰਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਇਮੇਜ' ਦਾ ਸਮਾਨਅਰਥੀ ਹੈ। ਸਧਾਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਿੰਬ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਛਾਇਆ, ਪ੍ਰਤਿਛਾਇਆ, ਅਕਸ, ਨਕਲ, ਸਮਾਨਤਾ ਆਦਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਿੰਬ ਦਾ ਨਵੇਕਲਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। 'ਬਿੰਬ' ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ "ਬਿੰਬ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਉਹ ਅੰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਭਾਵ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ੈਲੀ ਤੱਕ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰੂਪ ਤੱਕ ਪਸਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[1]

> ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ ਨੇ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਕਿਹਾ ਹੈ।[2]

ਬਿੰਬਵਾਦ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਹਿਊਮ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬਿੰਬ ਕੇਵਲ ਅਲੰਕਰਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[3]

ਭਾਰਤੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਾਵਿ ਸੁਹਜ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬਿੰਬਵਾਦ 'ਇਮੇਜਿਅਮ' ਦਾ ਵਾਦ ਹੀ ਚੱਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ ਉਹ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸੰਜੋਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਚਾਰ ਤੱਤ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

1. ਅਨੁਭਵ
2. ਭਾਵ
3. ਆਵੇਗ
4. ਇੰਦ੍ਰੀਅਤਾ

ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਜਾ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਬਿੰਬਾਂਕਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਜੱਗ ਬੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਹਨ। ਇਹ ਬਿੰਬ ਦੀ ਸਹਿਜ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਹਨ। ਭਾਵ ਵਿਚ ਵਹਿ ਕੇ ਕਵੀ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿੰਬ ਦੀ ਅਚਨਚੇਤ ਉਤਪਤੀ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਜੀਵ ਹੋ ਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਜੀਵਤਾ ਬਿੰਬ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਹ ਆਵੇਗਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਬਿੰਬ ਵੀ ਆਵੇਗਮਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਲਰਿਜ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿੰਬ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਸੁੰਦਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਮੌਲਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸਬੂਤ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜਦ ਇਹ ਆਵੇਗ ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਜਾਂ ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੋਣ।[4] ਇੰਦ੍ਰੀਅਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਜੋ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਡੂੰਘੀ, ਗੰਭੀਰ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਿੰਬ ਜਗਤ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਰੁਚੀਆਂ ਸਭ ਨੂੰ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਕੋਹਲੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਕੋਨਿਆਂ ਤੱਕ ਸਫ਼ਰ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਦੀ ਧੁਰ ਡੂੰਘਾਈ ਤੱਕ ਪੁਹੰਚੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ

ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਭੌਤਿਕ ਤਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਸਮਾਨ ਤੱਕ ਤੇ ਅਸਮਾਨ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨੀਵੇਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ, ਪਾਤਾਲ ਤੱਕ, ਮਾਮੂਲੀ ਕਿਸਾਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੱਕ, ਗਰੀਬ ਵਣਜਾਰੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਮੀਰ ਸੌਦਾਗਰ ਤੱਕ ਅਤੇ ਸਧਾਰਨ ਹਿੰਦ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਾਜ਼ੀ ਜਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤ੍ਰ ਸਾਮਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।[5]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਸਤੂ ਸਬੰਧੀ, ਭਾਵ ਸਬੰਧੀ, ਅਨੁਭਵ ਸਬੰਧੀ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਅਧਾਰਿਤ ਬਿੰਬ। ਵਸਤੂ ਸਬੰਧੀ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਸਥੂਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਬੰਧਤ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਅਨੇਕਾਂ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਣ ਦੀ ਬਾ-ਕਮਾਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਣ ਦੀ ਬਾ-ਕਮਾਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ "ਬਾਰਾਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ" ਤਾਂ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਵਰਣਨ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਕੁਦਰਤਿ ਦਿਸੈ ਕੁਦਰਤਿ ਸੁਣੀਐ
ਕੁਦਰਤਿ ਭਉ ਸੁਖ ਸਾਰ
ਕੁਦਰਤਿ ਪਾਤਾਲੀ ਅਕਾਸੀ
ਕੁਦਰਤਿ ਸਰਬ ਅਕਾਰ। (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਅੰਗ: 464)

ਉਪਰੋਕਤ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਖਿਆਤ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਜਨ ਜੀਵਨ ਤੇ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਪਹੁੰਚ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਫਲ ਬਿੰਬ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ 'ਕੁਦਰਤ' ਰੂਪੀ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਜਲ ਸਬੰਧੀ ਬਿੰਬ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਅਹਿਮ ਬਿੰਬ 'ਜਲ ਅਤੇ ਮਛਲੀ' ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਛਲੀ ਅਤੇ ਜਲ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਿਆਸ ਕਰਦਿਆਂ ਹਥਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਫਲ਼ ਬਿੰਬ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜੈਸੀ ਮਛੁਲੀ ਨੀਰ ॥
ਜਿਉ ਅਧਿਕਉ ਤਿਉ ਸੁਖੁ ਘਣੋ ਮਨਿ ਤਨਿ ਸਾਂਤਿ ਸਰੀਰ।
ਬਿਨੁ ਜਲ ਘੜੀ ਨ ਜੀਵਾਈ ਪ੍ਰਭ ਜਾਣੈ ਅਭ ਪੀਰ।
(ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਅੰਗ: 60)

ਮਛਲੀ ਤੇ ਜਲ ਦੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਅਮੂਰਤ ਭਾਵ ਦਾ ਮੂਰਤੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਲ ਤੇ ਮਛਲੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹਵਾਲੇ ਦਿੰਦਿਆਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

ਮਛੁਲੀ ਹੋਵਾ ਜਲ ਬਸਾ ਜੀਅ ਜੰਤ ਸਭਿ ਸਾਰ।

(ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਅੰਗ: 157)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਪੀਹੇ ਦੀ ਸੁਆਤੀ ਬੂੰਦ ਲਈ ਤੜਪ ਦਾ ਬਿੰਬ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਲਈ ਜਾਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਪੀਹਾ ਦੱਸ ਕੇ ਪਪੀਹੇ ਦੀ ਪਾਣੀ ਲਈ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦਿਆਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੋਂ ਮਿਹਰ ਦੀ ਦਾਤ ਮੰਗੀ ਹੈ।

ਕ੍ਰਿਪਾ ਜਲੁ ਦੇਹਿ ਨਾਨਕ ਸਾਰਿੰਗ ਕਉ ਹੋਇ ਜਾ ਤੇਰੇ ਨਾਮਿ ਵਾਸਾ।

(ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਅੰਗ:663)

ਉਪਰੋਕਤ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਅਮੂਰਤ ਭਾਵ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੀਵ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਨੂੰ ਸਾਰੰਗ (ਪਪੀਹੇ) ਦੀ ਪਾਣੀ (ਜਲ) ਲਈ ਤੜਪ ਤੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਕਾਸ਼ ਸਬੰਧੀ ਬਿੰਬ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਿਆਂ ਸੂਰਜ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਨਛੱਤਰ, ਬਿਜਲੀ, ਬਰਖਾ, ਹਵਾ ਅਤੇ ਬੱਦਲ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਤਾਂਘ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਚਕਵੀ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰ ਜੈਸੀ ਚਕਵੀ ਸੂਰ ॥

(ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਅੰਗ: 60)

ਬਨਸਪਤੀ ਸਬੰਧੀ ਬਿੰਬ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸੂਖਮ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਿਰੀਖਣ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਫੁੱਲਾਂ, ਬ੍ਰਿਛਾਂ, ਬੂਟਿਆਂ, ਵੇਲਾਂ ਅਤੇ ਪੱਤਿਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਹਰਣੀ ਹੋਵਾ ਬਨਿ ਬਸਾ ਕੰਦ ਮੂਲ ਚੁਣਿ ਖਾਉ ॥
ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਮੇਰਾ ਸਹੁ ਮਿਲੈ ਵਾਰਿ ਵਾਰਿ ਹਉ ਜਾਉ ਜੀਉ ॥

(ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਅੰਗ: 147)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਹਰਨੀ ਬਣ ਕੇ ਬਨ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕੰਦ ਮੂਲ ਖਾਣਾ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੰਸਾਰਕ ਸੁੱਖ ਤੇ ਰਸਮਈ ਭੋਜਨ ਤੁੱਛ ਹਨ।

ਰੁੱਤਾਂ ਸਬੰਧੀ ਬਿੰਬ: ਰੁੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਰਖਾ ਅਤੇ ਬਸੰਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਬਾਰਾਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਖਿੜੇ ਫੁੱਲ ਬੂਟੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਅਨੰਦਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪਿਆਰ ਬਸੰਤ ਦੀ ਸੁਹਾਵਣੀ ਰੁੱਤ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਲਈ ਪਹੁੰਚਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਚੇਤ ਬਸੰਤੁ ਭਲਾ ਭਵਰ ਸੁਹਾਵੜੇ।
ਬਨ ਫੂਲੇ ਮੰਝ ਬਾਰਿ ਮੈ ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਬਾਹੁੜੈ।

(ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਅੰਗ: 1108)

ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰੁੱਤ ਸਬੰਧੀ ਬਿੰਬ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਪ੍ਰ..
ਅਨੰਦਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੋਰੀ ਰੁਣ ਝੁਣ ਲਾਇਆ ਭੈਣੇ ਸਾਵਣ ਆਇਆ।

(ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਅੰਗ: 557)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਸੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਨੂੰ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਕਲਯੁੱਗ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਿਅੰਗਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ ਧਰਮੁ ਪੰਖ ਕਰਿ ਉਡਿਆ ॥
ਕੂੜੁ ਅਮਾਵਸ ਸਚੁ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਕਹ ਚੜਿਆ ॥[6]

ਸਚ ਰੂਪੀ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਝੂਠ ਦੀ ਮੱਸਿਆ ਵਿਚ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪਰ ਲਾ ਕੇ ਉਡ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਕਸਾਈ ਬਣੇ ਹੋਏ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਬਾਬਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਦੀ ਕਰੁਣਾਮਈ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਹੁਤ ਸਫਲ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਬੇਪੱਤੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਠੋਰ ਤੋਂ ਕਠੋਰ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਪਸੀਜਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਿਲ ਟੁੰਬਵਾਂ ਬਿੰਬ ਸਿਰਫ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਕਵੀ ਦੇ ਆਵੇਸ਼ਮਈ ਭਾਵਾਤਮਕ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜਿਨ ਸਿਰ ਸੋਹਿਨ ਪਟੀਆ ਮਾਂਗੀ ਪਾਇ ਸੰਧੂਰੁ ॥
ਸੋ ਸਿਰ ਕਾਤੀ ਮੁਨੀਅਨ, ਗਲ ਵਿਚ ਆਵੈ ਧੂੜਿ।[7]

ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਧਰਮ ਵਿਕਾਰ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਇਆ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਨਵੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਹਿਤ ਉਹਨਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਖੰਡਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਿਆਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ। ਗਲ ਵਿਚ ਮਾਲਾ, ਮੱਥੇ ਤਿਲਕ, ਦੋ ਧੋਤੀਆਂ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਸਮੇਂ ਤਾਲੂ ਤੇ ਚਾਰ ਤੈਹਾ ਕੱਪੜਾ ਰੱਖਣਾ ਵਿਅਰਥ ਤੇ ਫਜ਼ੂਲ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਾਖੰਡਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਜੀਵ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹਥਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗਲਿ ਮਾਲਾ ਤਿਲਕੁ ਲਿਲਾਟੰ ॥
ਦੁਇ ਧੋਤੀ ਬਸਤ੍ਰ ਕਪਾਟੰ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਨਿਹਚਉ ਧਿਆਵੈ ॥
ਵਿਣੁ ਸਤਿਗੁਰ ਵਾਟ ਨ ਪਾਵੈ ॥ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ: 470)

ਭਾਵ ਪੱਖ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਵ ਅਤੇ ਬਿੰਬ ਦਾ ਸਬੰਧ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਅਲੋਚਕ ਆਈ.ਏ. ਰਿਚਰਡਜ਼ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਚਾਲ ਅਤੇ ਪਹੀਏ ਦਾ ਸਬੰਧ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵ ਮੂਲ ਚਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਉਤੇ ਵਹੀਕਲ ਰੂਪੀ ਚਿਤਰ ਭਾਵ ਬਿੰਬ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[8]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਕਾਵਿ-ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਭੂਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਸ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਆ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਵਿਚ ਸੰਯੋਗ ਤੇ ਵਿਯੋਗ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ 'ਬਾਰਾਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਉਤਮ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਸ਼ੋਕ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਦੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਤਮਿਕ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਮਧੁਰ ਮਿਲਨ ਵਾਲੇ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਨਕੂਲ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਮੋਰੀ ਰੁਣ ਝੁਣ ਲਾਇਆ ਭੈਣੇ ਸਾਵਣੁ ਆਇਆ॥
ਤੇਰੇ ਮੁੰਧ ਕਟਾਰੇ ਜੇਵਡਾ ਤਿਨਿ ਲੋਭੀ ਲੋਭ ਲੁਭਾਇਆ॥
ਤੇਰੇ ਦਰਸਨ ਵਿਟਹੁ ਖੰਨੀਐ ਵੰਞਾ ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਵਿਟਹੁ ਕੁਰਬਾਣੋ॥
ਜਾ ਤੂ ਤਾ ਮੈ ਮਾਣੁ ਕੀਆ ਹੈ ਤੁਧੁ ਬਿਨੁ ਕੇਹਾ ਮੇਰਾ ਮਾਣੋ।

(ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਅੰਗ: 557)

ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੀ ਤੀਬਰ ਸੰਵੇਦਨਾ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰੇਗੀ। ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਧਾਰਿਤ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਤਜਰਬੇ ਅਧਾਰਿਤ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਅਸੀਮ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਸਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਰੂਪ ਸਮਝ ਕੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕੁਦਰਤਿ ਦਿਸੈ ਕੁਦਰਤਿ ਸੁਣੀਐ
ਕੁਦਰਤਿ ਭਉ ਸੁਖ ਸਾਰੁ॥ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਅੰਗ: 464)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਧੁਨੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਨਹਦ-ਨਾਦ ਦਾ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸਰਵਣ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਸੰਖ ਨਾਦ ਵਜ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਬਾ-ਕਮਾਲ ਬਿੰਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਵਾਜੇ ਤੇਰੇ ਨਾਦ ਅਨੇਕ ਅਸੰਖਾ ਕੇਤੇ ਤੇਰੇ ਵਾਵਣਹਾਰੇ
ਕੇਤੇ ਤੇਰੇ ਰਾਗ ਪਰੀ ਸਿਉ ਕਹੀਅਹਿ ਕੇਤੇ ਤੇਰੇ ਗਾਵਣਹਾਰੇ।

(ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ)

ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰੂਪ ਰੰਗ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਕਈ ਅਲੰਕਾਰ ਆ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ

'ਮੌਤ' ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਆ ਟਪਕਣ ਵਾਲੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਨਾਲ ਤੀਬਰ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਭਾਈ ਰੇ ਇਉ ਸਿਰਿ ਜਾਣਹੁ ਕਾਲ॥
ਜਿਉ ਮਛੀ ਤਿਉ ਮਾਣਸਾ ਪਵੈ ਅਚਿੰਤਾ ਜਾਲੁ॥

(ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਅੰਗ: 55)

ਪ੍ਰਤੀਕ ਕਿਸੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਸੱਤਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਣ ਬਿੰਬ ਦਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਿੰਬ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਉਪਮਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੂਰਜ, ਹੰਸ, ਦੀਪਕ, ਪੰਛੀ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੁੜ-ਚਿੜੀ ਖੇਡ ਵਰਗਾ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਕਲ ਇਥੋਂ (ਸੰਸਾਰ ਵਿਚੋਂ) ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮੇਲਦਾ ਹੈ:

ਖੇਲਿ ਗਏ ਸੇ ਪੰਖਣੂੰ ਜੋ ਚੁਗਦੇ ਸਰ ਤਲਿ॥
ਘੜੀ ਕਿ ਮੁਹਤਿ ਕਿ ਚਲਣਾ ਖੇਲਣੁ ਅਜੁ ਕਿ ਕਲਿ।

(ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਅੰਗ: 60)

ਮੁਹਾਵਰੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਿੰਬਾਤਮਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਕਥਾ ਦਾ ਇਕ ਲੰਬਾ ਸਬੰਧ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਅਜਿਹੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁਹਾਵਰੇ ਜਾਂ ਅਖਾਉਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਜੋ ਕਰਮ ਇਥੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਆਪ ਹੀ ਸੰਵਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਆਪਣ ਹਥੀ ਆਪਣਾ ਆਪੇ ਹੀ ਕਾਜੁ ਸਵਾਰੀਐ॥

(ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਅੰਗ: 474)

ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ ਸਰਬ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਰਾਜਸੀ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ, ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸੰਸਾਰ ਯਾਤਰਾ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਅਨੁਭਵ, ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਅਸਲ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ। ਕਾਦਰ, ਕੁਦਰਤ, ਪੰਛੀ, ਨਾਦ ਆਦਿ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਨੁਭਵ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ :

1. ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬ, 1976, ਪੰਨਾ: 7
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ: 8
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ: 9
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ: 11
5. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਵਿ ਅਧਿਐਨ, 1969, ਪੰਨਾ: 33
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ: 44
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ: 45
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ: 48

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ (ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ)
ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਫ਼ਾਰ ਵਿਮਨ
ਸਿੱਧਵਾਂ ਖੁਰਦ

Dr Balwinder kaur

ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਬਦਲਦਾ ਸਰੂਪ

ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ

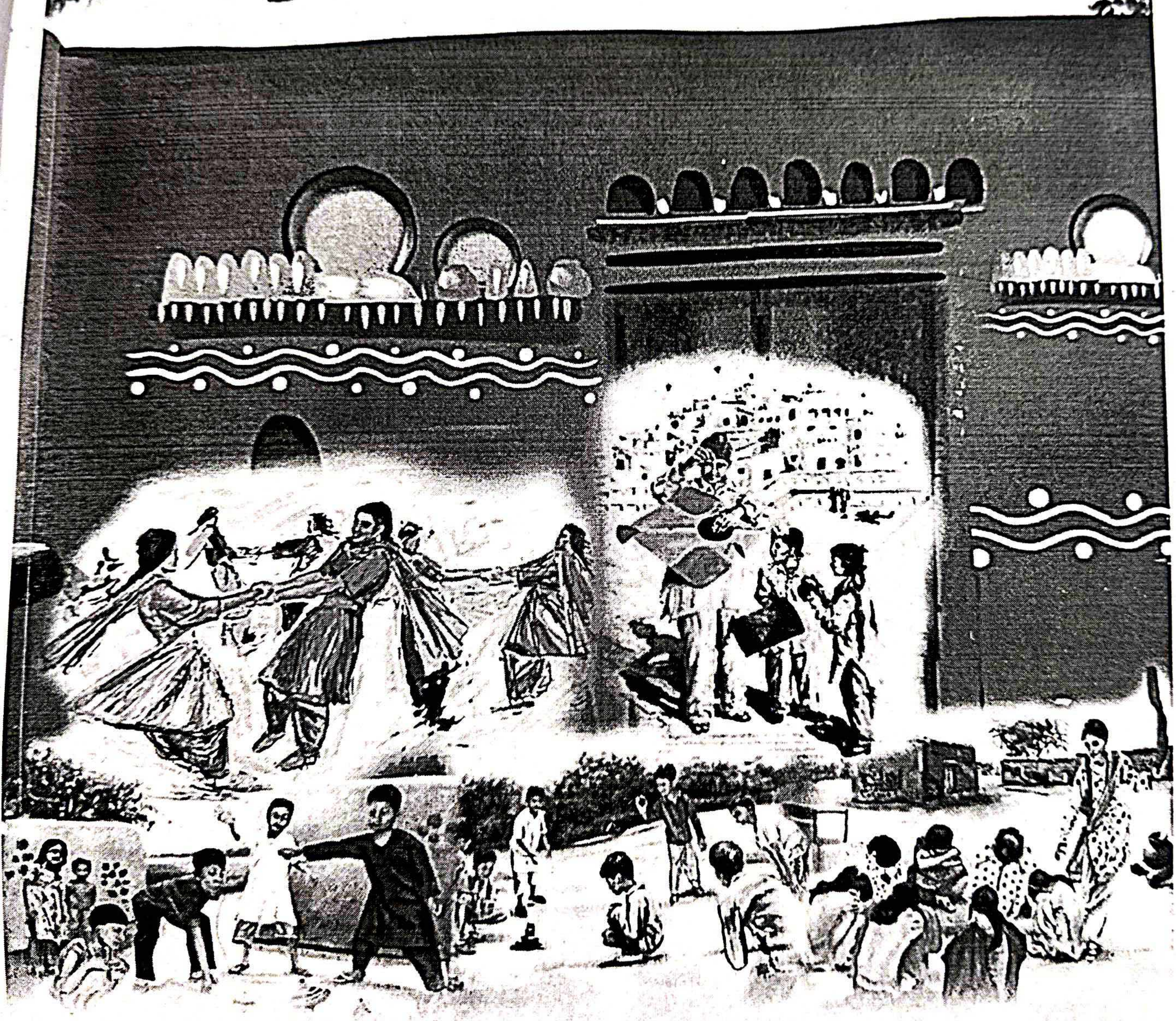

- ਡਾ. ਆਰ.ਐਸ.ਝਾਂਜੀ
- ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ

First edition published in 2023 by
TWENTYFIRST CENTURY PUBLICATIONS
79, Sheikhpura, P.O. Punjabi University, Patiala (PB) - 147002
Ph. 99153-98354 (O), 92167-53888 (Mob.)
e-mail : rinku_randhawa77@yahoo.com
tfcpublications11@gmail.com

The responsibility for the facts or opinions expressed in the papers are entirely of the authors. Neither the editor nor the publisher are responsible for the same.

© Reserved

ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਬਦਲਦਾ ਸਰੂਪ : ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ

by
ਡਾ. ਆਰ. ਐੱਸ. ਝਾਂਜੀ
ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ

ISBN: 978-81-19367-49-8

Price : 300/-

Laser Type Setting
Sandhya Singla

Printed in India at
Twentyfirst Century Printing Press, Patiala

10. ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਚੇਤਨਾ 63-72
ਡਾ. ਜਸਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ

11. ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦਰਪੇਸ਼ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਚੁਣੌਤੀਆਂ (ਅਵਤਾਰ ਐਸ.ਸੰਘਾ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਪੰਜ ਪਰਵਾਸੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ' ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ) 73-78
ਪ੍ਰੋ. ਨਵਨੀਤ ਕੌਰ

12. ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ (ਮਿੱਥ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ) 79-84
ਪ੍ਰੋ. ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ

13. ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਬਨਾਮ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ 85-91
ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

14. ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜਮਈ ਜੁਗਤਾਂ 92-96
ਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ

15. ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਬਦਲਾਅ 97-102
ਮਨਦੀਪ ਕੌਰ

16. 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਦਹਾਕੇ 'ਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ 103-106
ਡਾ. ਰਮਨਦੀਪ ਕੌਰ

17. ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹਾਂ ਦਾ ਬਦਲਦਾ ਸਰੂਪ 107-112
ਡਾ. ਰਾਜਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਬੈਨੀਪਾਲ

18. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ : ਮੀਡੀਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ 113-118
ਡਾ. ਵੰਦਨਾ

19. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਦੇਣ 119-126
ਕਵਿਤਾ

20. ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪਸਾਰੇ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ (21 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚਲੇ ਦੂਜੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ) 127-133
ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਬਨਾਮ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ

ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ*

ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਇਹ ਕੜੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਅਕਸ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਭਾਸ਼ਕ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਲਿਖਤੀ ਅਤੇ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਯੁੱਗਾਂ ਤੱਕ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।ਜੇਕਰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਭਾਸ਼ਕ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਖ਼ਾਣ-ਪੀਣ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਬਾ-ਖ਼ੂਬੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਹਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਹਿਜ, ਸਰਲ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਨਿਕਾਸ, ਕੁਦਰਤ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਜਾਂਚ, ਸੁਚੱਜ, ਸੁਨੇਹ, ਹੁੰਗਾਰੇ ਤੇ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਨਿਲਕਦਾ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਭਾਅ ਰਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਲਾਅ, ਸਮਾਜਿਕ-ਸੁਭਾਅ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਫਿਤਰਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਕਾਸ ਸਦਕਾ ਸੱਭਿਆਚਰਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤਾਂ, ਗੋਤਾਂ, ਵਿਧੀਆਂ, ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਿਰਮਿਤ ਅਤੇ

* ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਫ਼ਾਰ ਵਿਮੈਨ, ਸਿੱਧਵਾਂ ਖ਼ੁਰਦ।

Dr. Balwinder Kaur

ਕਿਛੁ ਸੁਣੀਐ ਕਿਛੁ ਕਹੀਐ

ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ

Kichh Suniye Kichh Kahiye

Edited by

Dr. Inderjit Kaur

Dr. Inderjit Kaur d/o S. Dilawar Singh
12-13, Charan Street, Aman Park,
VPO Tharkee, Ludhiana-142021
Email:inderjitkaur.777@gmail.com
Mob. 94170-85785

ISBN: 978-81-972271-8-9

Edition: 2024

© Author

International Publishers & Book Suppliers
Saptrishi Publication approved by UGC
Offices
Green Avenue, K.K. Road, Sri Muktsar Sahib
Street 22466 133RD, Avenue South East, City : Kent,
State: Washington, Zip Code 98042 (USA)
#16, Fallowfield Road, LEICESTER- U.K. LES-6LQ

Published by
Saptrishi Publication
Plot No. 25/6, Industrial Area, Phase-2,
Near Tribune Chowk, Chandigarh.
E-mail-: sapatrishi94@gmail.com
Visit us at : www.saptrishipublication.com
94638-36591, 77174-65715

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or any information storage and retrieval system, without permission in writing from the Publisher and Author.

Printed at Sapatrishi Printers Chandigarh 94638-36591

- ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਸੰਰਚਨਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ — 93
  ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ
- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ: ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ — 100
  ਡਾ. ਸੰਦੀਪ ਕੌਰ ਸੇਖੋਂ
- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਦੇਣ — 110
  ਡਾ. ਕਿਰਨਦੀਪ ਸਿੰਘ
- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ — 116
  ਡਾ. ਹਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ
- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਦਰਭ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਚੇਤਨਾ — 123
  ਡਾ. ਸਵਿੰਦਰ ਪਾਲ
- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੌਜੂਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ — 132
  ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਚਾਹਲ
- ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਲਿੰਗ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ — 137
  ਡਾ. ਬਲਵੀਰ ਕੌਰ
- ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਰਬਕਾਲਤਾ: ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਆਧਾਰ — 144
  ਡਾ. ਹਰਜੋਤ ਕੌਰ
- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਦਰਭ — 150
  ਡਾ. ਸਤਵੰਤ ਸਿੰਘ
- ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ — 158
  ਡਾ. ਵੰਦਨਾ
- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾ ਸਥਾਨ — 166
  ਡਾ. ਪੁਸ਼ਪਿੰਦਰਪਾਲ ਕੌਰ
- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ — 174
  ਡਾ. ਵੀਨਾ ਅਰੋੜਾ
- ਨੈਤਿਕ ਸਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ — 181
  ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਕੌਰ

ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਸੰਰਚਨਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਜਪੁਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਜਿੱਥੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਤਰਕਮਈ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਅਨੂਪਮ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਰੂਪ ਵਿਧਾਨ, ਵਰਣਨ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਕਰਤਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਲਾ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਕਲਿਤ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਮ ਮੰਤਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਰਜਾ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਮੰਤਰ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦ੍ਰਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਕ-ਓਅੰਕਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਤੱਕ ਸਾਰਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਉਸਤਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮੰਗਲ-ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੂਲਮੰਤਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਜਪੁ' ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੂਲ ਮੰਤਰ 'ਜਪੁ' ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਇਹ ਮੰਗਲ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਇਹ ਜਪੁ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਬਹੁਤੀ ਥਾਈਂ ਜਪੁਜੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ 'ਜਪੁ ਨਿਸਾਣੁ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, "ਨਿਸ਼ਾਣੁ ਤੋਂ ਭਾਵ ਝੰਡਾ, ਧਵਜ, ਰਿਆਸਤਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਜਾਣੀ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੰਘਾਂ (ਖਾਲਸੇ) ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇ ਸਿਰ ਖੜਗ (ਖੰਡੇ) ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਰਹਰਾ ਬਸੰਤੀ ਰੰਗ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"[1]

ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਨਸਾਰ, "ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗੁਟਕਿਆਂ ਦੇ ਉਤਾਰਿਆਂ ਉਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੇ ਦਸਖ਼ਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਪੁ ਦਾ ਨਾਮ "ਜਪੁ ਨਿਸਾਣੁ" ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ।"[2]

ਪਰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਾਂ 'ਜਪੁ' ਹੈ। ਸੰਰਚਨਾਤਮਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜਪੁਜੀ ਬੜੀ ਹੀ ਕਲਾ-ਭਰਪੂਰ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਥਮ ਸਲੋਕ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਅੰਤਮ ਸਲੋਕ ਅਤੇ ਕੁੱਲ 38 ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵੱਖਰਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਰਚਨਾ ਇਕ ਉੱਤਮ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਲਾ ਮਈ ਵੰਨ-ਸਵੰਨਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਰਾਗ ਦਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਗ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ

ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪਰਿਪੇਖ

ਸੰਪਾਦਕ:
ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

Guru Nanak Dev Ji
da Vichardhrai Pripekh

by

Dr. Balwinder Kaur
C/o Parminder Singh
Aakal Patti, New Water Waks,
Mehna, (Moga) Punjab-142011
Mob. : 94178-88910
Email: balwinderbpr@gmail.com

ISBN: 978-81-975116-6-0

Edition: 2024

© Author

International Publishers & Book Suppliers
Saptrishi Publication approved by UGC
Offices
Green Avenue, K.K. Road, Sri Muktsar Sahib
Street 22466 133RD, Avenue South East, City : Kent,
State: Washington, Zip Code 98042 (USA)
#16, Fallowfield Road, LEICESTER- U.K. LES-6LQ

Published by
Saptrishi Publication
Plot No. 25/6, Industrial Area, Phase-2,
Near Tribune Chowk, Chandigarh.
E-mail-: sapatrishi94@gmail.com
Visit us at : www.saptrishipublication.com
94638-36591, 77174-65715
All rights reserved. No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or any information storage and retrieval system, without permission in writing from the Publisher and Author.

Printed at Sapatrishi Printers Chandigarh 94638-36591

- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ 235
  ਬਲਰਾਜ ਸਿੰਘ
- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਹੱਤਵ 242
  ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਸਿੰਘ
- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦਾ ਸਥਾਨ 250
  ਪ੍ਰੋ. ਹਰਕਮਲ ਕੌਰ
- ਸਮਕਾਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪਰਦਾਇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ: ਨਾਥਾਂ-ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ 255
  ਡਾ. ਨਵਦੀਪ ਕੌਰ
- Contribution of Guru Nanak Dev Ji to Society with Special Reference to Socio-Religious Philosophy 264
  Ms. Abhilasha kapoor
- Concept of Humanity in the Teachings of Shri Guru Nanak Dev Ji: An Evaluation 271
  Dr. Harvinder Kaur
- Economic Ideas of Guru Nanak Dev Ji 276
  Dr. Jasdeep Kaur
- Japji Sahib: A Luminous Document of Monotheism 283
  Dr Supriya Bhandhari
- Guru Nanak Dev Ji's Ideology about Women 290
  Ms. Gundeep Kaur
- Condition of Women During 16th Century and their Uplift by Guru Nanak Devji 294
  Prof. Jasmeen Walia
- Guru Nanak Dev ji and Women Emancipation 298
  Prof. Hardeep Kaur

Guru Nanak Dev ji and Women Emancipation

Prof. Hardeep Kaur

Abstract-

It is generally said that the state of development of a society can be judged from the status of women in a society. Women perform a number of roles in the family, community and the wider social system. Their status in the society is determined by their composite status depending upon their various positions and roles. The position of women in our society had not always been the same. There was a time when women were accorded a high status as in the Rig vedic period but in the middle ages, her position was reduced to that of a slave. Many social evils pertaining to women cropped up in the society like polygamy, sati system, Dowry, female infanticide etc. In this paper, an attempt has been made to examine the contribution of the Guru Nanak Dev ji to the cause of the upliftment of women. The various verses in the Bani of Guruji clearly reveals that he worked for the emanicipation of women in the contemporary period. Key Words– Guru Nanak Dev Ji, Woman, Social evils, emancipation

The status of women in the medieval period

In order to appreciate the contribution of Guru Nanak Dev ji for the cause of upliftment of women, it is better to examine the general condition of women during the medieval period. The position of woman was diffferent in different ages. During the ancient period, the condition of women was satisfactory. She enjoyed equal status with men in society. But slowly her condition deteriorated. According to the laws of Manu, women must be kept in subordinations to the males of the family; in childhood to the father, in youth to her husband and in old age to her sons. With the advent of the Muslim rule, the status of woman degraded. They had no indiviuality of their own They were treated as slaves. Sant Tulsi Das placed woman at par with a beast and a shifts (Dhol Gavar Sudar Pasu Nari) The role of women was totally confined in the house. They

remained busy in domestic work serving and looking after their family, parents, children and husband. Women were to remain under the control of father, husband and son throughout her life. Women were considered as an object of man'ssexual satisfaction. Many social evils in the society cropped up like female infanticide, child marriage, dowry system, sati system polygamy, pitiable condition of widows etc. Young unmarried girls were carried off by the members of the ruling class. To save their daughters from this evil, their parents adopted two methods-they either killed their new born daughters or married them at the age of 5 or 6. These methods gave birth to new evils - female infanticide and child marrriage respectively. The birth of a girl child was considered a source of misery while the birth of boy child was celebrated. She was considered a burden on the family. The condition of widows was miserable. They were forced to die with the funeral pyre of their husband. Although the widower could remarry, the widows could not remarry or enjoy the pleasures of life. They were blamed for the death of their husbands and were strictly prohibited to remarry. Polygamy was prevalent in the society ."One wife, One Man"applied only to the woman and not to the man .In the religious field ,they were not allowed toread or study the Holy scriptures.They were denied access to education .The women had no identity of their own.Further ,the ideals of ascesticism and Renunciation also had their impact on the status of woman .The attraction of the female was considered to be a temptation .She was callled a seducer .Thus,we find condemnation of woman in medieval period .They had no rights and freedom. In this period of injustice with woman, we find her recieving full respect in the Bani of Guru Nanak Devji.

The status of women as depicted in Guru Nanak Devji

Guru Nanak Dev ji, father of Sikhism, was the first to start, a social reform Movement as he raised a strong voice in favour of social equality of women. He worked for the social and spiritual emancipation of woman. It is said that he was the greatest

emanicapator of woman in the country. For him men and women were equal not only before God but also before one another.[1] Guruji have got great respect for woman. In his hymns, particuarly, ASA DI VAAR and many other hymns enshrined in Sri Guru Granth Sahib, Guru Nanak dev ji strongly advocated respect and equality for women. The principle of equality was followed and propogated by successive Gurus, in the Sikh Galaxy.

Guru nanak devji have made abundant use of feminine symbols in his compositions and in day to day life. He used poetry as the medium of communication. The poetry of the Guru ji and the successive gurus were not called "Guru Vak' which is masculine but 'Guru Bani 'which is feminine.

There are three important concepts in Sikhism which lay great importance to women.

Firstly, the women are equated with Nature or Kudrat or Prakiriti. Prakiti, is also a feminine gender.

secondly, The Earth or the Dharti is referred to as a Mother.

Thirdly, Sangat enjoys a great place in Sikhism. Sangat comes from the word Samiti which means 'Daughter of God'.

Many verses in the compositions of Guru Nanak state the ideal of equalityGod had no gender. He is in all living beings. His light is in every heart. God created both men and women. Gods light is in both men and woman. There are both female and male devotees of God.[2]

According to Guru Nanak devji both men and women should be treated as equal on earth because both are equal in the eyes of God. In Japuji, Guruji says, 'None is high and none is low.' In another verse he says that 'Woman is next to God.'[3]

Guru Nanak dev ji has considered. Air as the Guru; water as the father and the Earth as the womb of Mother where everything needed by the mankind is produced. Infact, it is the essence of Nanakian philosophy and is given at the end of JAP.[4]

Guru Nanak dev ji advises to practice righteousness for peaceful life and to save this (Mata Dharat Mahat) for coming generation of the humanity. The earth, as a place, to practice righteousness has also been explained by Guru Nanak dev ji in the stanza 34 of Jap. The tradition of condemnation of women was seen during Guru

Nanak's period. In this period of injustice with women, we find her receiving full respect in Guruji's Bani.

Guru Nanak Devji says

All women and men are born of women,

It is women indeed who nurture men to manhood.

It is to women that men are betrothed and married.[5]

Guru Nanak dev ji said in Asa di Vaar, "Why call her bad who gives birth to the kings."[6]

Guru Nanak dev ji emphasized that man must Accept, respect and protect the rights of every woman. He also emphasized on the equality of both man & woman. According to Guruji, woman is not only superior to man but has equal status and responsibility before God.[7]

In one of his verses, he said "there is only one male that is almighty God, rest all are females."The whole poetry of Guru Nanak Devji is replete with a woman's feelings, emotions and experiences. God has been addressed with the epithets of husband, friend, companion and beloved. It is because it is only woman who can show true love and affection and who exhibiting her love cravings can please her husband - God. In Gurbani, all this is done to please the mind of God -husband, as

"Bloom, O mind, in shravana;

For, the low clouds have burst into showers.[8]

In Guruji'sBani, we find many verses which explains the various qualities a woman should possess. The life of a women is divided into 3 parts. The life of a women as a daughter, as a wife and as a Mother. All these three stages are explained in Sri Guru Granth Sahib. The stage of a daughter is the stage of preparation. At this stage, she is always conscious about her future life.

Guru Nanak dev ji says "O damsel, do you not hear this news with your ears: That you will have to come to you in laws, you cannot remain always in your parent's home."[9]

After the marriage, a woman as a girl and as a daughter enters into a new life where she plays the role of a wife and a mother.

Guru Nanak dev ji describes two kinds of women in his Bani- as Kuchaji, the bride with merit &Suchaji, the bride with merit. The bride without merit is only wrapped in skin. Her deeds

are Black.Her mind is unclean without merit and virtues. She cannot capture the heart of her husband. On the other hand, an ideal woman is always absorbed in service. She enjoys the love of her lord and is always busy in work. She cannot bear separation from her husband. Guru Nanak Devji says in this connection

"Only then you can be called the ideal women if you do the appropriate work on the cloth and wear the shirt thus prepared. If you care for your home and do not fell in vices, you will be loved by your lord."[10]

women play an important role as aMother in the family. a mother has been given a great importance as various verses of gurbani begins by addressing the mother as "mai". A mother is the first guru of every child because it is through her that a child learns his or her first alphabet. It is the mother who makes the child understand the importance of Maa boli. Mother is the only person through whom a child has his first interaction with the world.

According to Guru Nanak dev ji, women gives birth to man and possess all good qualities. She is superior to all members of the family. Women, who is the pivot of the "ghrist ashram" has been considered a helping hand to man in the achievement of Mukti. She has been referred to as one who provides the maximum comforts to man.

Guru Nanak Devji condemned asceticism and renunciation of world. According to Guruji, it is not important for men to renounce the world and retire to the forests in search of God. Emancipation is possible for a person even while he is leading a life of a householder. Guruji himself and the nine Gurus led a householder life. Guru Nanak Devji preached that the world created by God was to live in and not to leave it.[11]

In the Babur Bani, Guru Nanak gave a vivid description of the havoc brought by the armies of invaders led by Babur.Guru Nanak Devji describes how the soldiers dishonoured the innocent women:

The heads on which the hair plaits are beautifully arranged with vermilion on the parting line,
These heads are smeared by scissors; the dust rises to the necks,

The dwellers of places now do not find the company of their husbands,
When they were married, their husbands looked graceful by their sides.
They were brought in palanquins studded with ivory
Their youth and wealth both become their enemies, they had enamored them.
The messengers were ordered to rape them.....
Why should one get punishment, if one thinks before hand ?[12]

Guru Nanak dev ji not only praised women in his verses but also tried her to arise out of slumberness. Guru Nanak dev ji said, "Jaag Salondriye." Wake up, o you sleeping women. It was a slogan to wake up the women not only towards her rights but also towards her womanhood that she had forgotten due to years of exploitation.[13]

Against the evils of the society: In Guruji's compositions, we find many verses which deals with some evils of the society like female infanticide, sati system, Purdah system etc. These evils of the society were prevalent during the period of Guruji. In his Banis, Guruji wrote against these evils. He was in favour of their complete independence and active partiapation in public life. He condemned sati system, pitiable condition of widows and Purdah system. Guruji abolished Purdah system by introducing the system of sangat and Pangat.According to him, purdah system hampered the free movement of women in the society.

Guru ji's also advocated to reform the condition of widows. His bani inspires the Hindu society to allow widow to remarry. If a young widow, under the impact of lust, surrenders herself to another person, she can never have the full satisfaction. She should take another husband and pass her life in full satisfaction.

"Just as a widow gives her body to another person, under the impact of lust and Maya, she can never have a satisfaction without a husband."[14]

Thus, there is no ban on widow Remarriage in Sikhism.

Guruji was also against polygamy. Sikhism upholds monogamous ideal of marriage. Sikhs are required by their religion to be loyal to their spouses.

References

1. J.S. Grewal, Guru Nanak in History, Punjabi University Publication Bearau, 1990, pg 169
2. J.S. Grewal, The sikhs ideology, institutions &identity, Oxford University press 2010, pg 213
3. Gurdeep kaur Foreword by prof. M.M. Sankhder, Political Ideas of the sikh gurus, Deep
4. and Deep Publications, New Delhi, 1990, pg 22
5. The Sikh Review, Vol 61:5, May 2013, pg 24
6. ibid, pg 24
7. SGGS, pg 473
8. Gurdeep kaur, Political ideas of the sikh Gurus, pg 23
9. Dr. Ajit singh sikka, Facets of Guru Nanak'sThought, Sikka publishing house, Ldh, 1979
10. pg 125
11. Surinder singh kohli, Real Sikhism, Hemkunt Publishers, 1994, pg 215
12. ibid. pg 126
13. Dr. Gurdev singh Hansaro, Ideology of the Sikh Gurus, Hansaro Publishers(Ropar),
14. 1990, pg 49
15. SGGS pg 417
16. Sikh Review, pg 24
17. Surinder singh kohli, Real Sikhism, pg 214,215
18. SGGS, pg 473
19. Surinder Singh Kohli, Real Sikhism, pg 214
20. SGGS, pg 223
21. SGGS, pg 473
22. Dr. Gurdev Singh Hansaro, Ideology of the Sikh Gurus, pg49
23. SGGS, pg 605

Astt. Professor
Department of History
KCW Sidhwan Khurd
Ludhiana

Economic Ideas of Guru Nanak Dev Ji

Dr. Jasdeep Kaur

Sikhism has an important place in Indian society and will continue to play a vital part in modern life. Guru Nanak was the founder of Sikhism and the first Sikh Guru. The emergence of Guru Nanak ideas through about great transformation in social economic, political and cultural pattern of society in India. He believed that the social inequality and economic exploitation can be eradicated only through change in the socio-economic conditions of people.

The Sikh religion was founded by Guru Nanak (1469 - 1539 AD) who was born in the Punjab. This was an era of great awakening when old dogmas and faith of established religions were being reviewed and challenged. Some of the religions, especially in South Asia, had lost their original direction at the hands of an established priestly class. These religions have degenerated into a bundle of elaborate rituals the purpose of which was not always clear to its followers. Besides per existing codes religious activity could only be performed by a particular class of people called Brahmins or their progeny without regards to their educational background or spiritual status. These rituals spanned the whole spectrum of human activity from birth to death and covered all major events in one's life like marriage, house warming ceremonies, establishing a new business, and day-to-day activities like eating, charity, and pilgrimages etc. It extended far beyond a person's death in as much as the soul of the deceased had also to be cared for by propitiation of gods and providing food and other gifts in annual ceremonies which eventually went to the priests[1]. All these activities were controlled by the priestly class of Brahmins who would do so in consideration of cash and/or other material benefits. Besides society was divided into various castes/sects who believed in a large number of deities and gods each requiring a separate set of rituals.

Socio-economic upliftment of people is mainly determined by the size of landholding, level of education, status of employment or occupation. These factors play important role in improving the level of income, assets and materialistic conditions of society. The material condition brings social change in every society. The philosophy of Guru Nanak might be suitable and helpful for all levels of social and economic changes. In this sense, I am now

writing an article on the relevance of Guru Nanak's life and teachings to the socio - economic development of Indian society. From this article, I would like to share some of the economic ideas of Guru Nanak. Thus, this study attempts to connect the philosophy of Guru Nanak as he envisages with the material necessities of life which is guided by ethical and moral principles of Sikhism[2].

Economic Visions of Guru Nanak:

Ideally all religions aim at the maximum benefit of maximum number of persons. We also know that corporate capitalism or state monopoly is response to imperfect economic conditions. It is therefore necessary to review and redefine some of the religious principles for the benefit of society as a whole especially the underprivileged. Specific religious institutions also need to be created for the implementation of these principles. Religious economics has, of necessity, to be a welfare economics. Sikhism is no exception to this general rule. It has tried to evolve a set of principles that are practically acceptable to a vast majority of its followers and can be implemented without undue harm to the participants.

The basic requirements of any individual or a group of individuals are food, clothing, shelter and adequate supply of money for ancillary activities like education, transportation, entertainment, and an adequate provision in sickness, disability and old age. Sikhs believe that God, the Creator of this world, has supplied all this in plenty for all the creation in the world. The problem arises when there is an inequitable distribution of resources, greed, hoarding, and/or excessive waste of resources resulting in deprivation to the weaker sections of society. If sufficient and unhindered supply of money for these items can be assured, mankind would be less greedy and would be more considerate towards their fellow beings. Hoarding would become less attractive and superfluous. Of course one has to work to earn money for their basic necessities and in today's world, an equitable distribution of wealth just does not exist.

Sikhism resolves these problems as follows: Honest living : The same theory of greedlessness and detachment applies specifically to a Sikh in economic matters. As has been explained earlier, the ultimate aim of a Sikh is the merger of the soul with the Jot (God). A Sikh believes that this is a transient world and that what is contained herein is transitory and impermanent. The wealth accumulated in this world is also transitory. It has been provided to us by God for our sustenance for the period of our stay in this world. The man comes to this world

pursuit of wealth. His economic activity does not degenerate into greed or lust for power over others.

World peace can be achieved when prosperity comes through a happy combination of religion and economic activity. Socialist economies have failed to bring peace to mankind and have bred corruption and lower standards of living for everybody. The free capitalistic economy, where big fish eats small fish, often leads to various aberrations and depressions, where the poor becomes poorer and wealth is accumulated in the hands of a select few. It is time to give a trial to voluntarily regulated economic activity dominated by religious ethics and based on universal brotherhood. People will only do this if they perceive it as being in their own self interest. This is where religion can play its part. This is beautifully summed in a hymn. "jis griha bahut tise griha chinta jis griha thoree so phire bharmanta duhu bivastha te jo mukta soey sohela janiye." (maru, pp. 1019)"[5]

He, who has more is worn by care; He, who has less, wanders about (in search of more); He, alone is in peace who has neither less nor more. "Will it succeed? Possibly yes. Religion is far more effective driving force than all the government regulations put together. It has succeeded to some extent in the small Sikh community. But it will need more fine tuning for its application on a global scale. Still it is worth a trial in this troubled world hankering for peace and where quite a large number of people are below the poverty line inspite of significant advancement in science.

Bibliography:

1. www.realsikhism.com
2. www.sikhroots.com
3. www.chardikala.com
4. www.lemoyne.com
5. www.gurbani.com

Assistant Professor in Economics
Khalsa College for Women, Sidhwan Khurd

Professionalism and Accessibility in Libraries

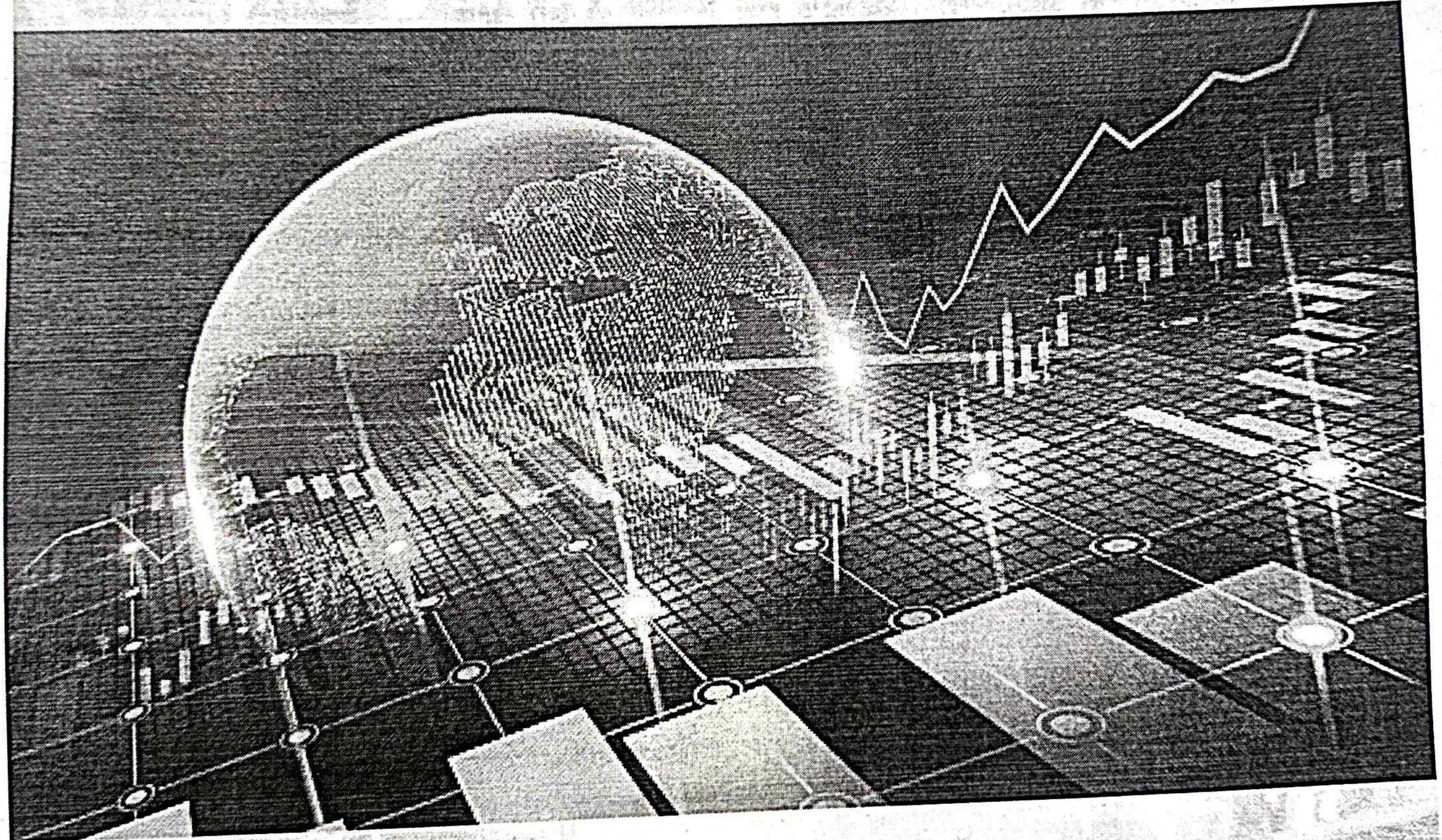

Editors

Dr Shravan Kumar | Dr Ramveer Tanwar

Dr Harleen Kaur | Dr Akash Singh

Published by
Navjagran Prakashan
131, First Floor, Manish Market, Sec-11, Dwarka, N.D.-75
Mob. : 9718013757, E-mail : navjagranprakashan@gmail.com

Copyright © 2023 Editors and Contributors for selection and editorial matter; the contributors for individual chapters

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, transmitted or utilized in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the copyright owner. Application for such permission should be addressed to the publisher.

Disclaimer

- The author and the publisher have taken every effort to the maximum of their skill, expertise and knowledge to provide correct material in the book. Even then if some mistakes persist in the content of the book, the publisher does not take responsibility for the same. The publisher shall have no liability to any person or entity with respect to any loss or damage caused, or alleged to have been caused directly or indirectly, by the information contained in this book.
- The author has fully tried to follow the copyright law. However, if any work is found to be similar, it is unintentional and the same should not be used as defamatory or to file legal suit against the author.
- If the readers find any mistakes, we shall be grateful to them for pointing out those to us so that these can be corrected in the next edition.
- All disputes are subject to the jurisdiction of Delhi courts only.

Edition : 2023

Price : ₹ 695/-

ISBN : 978-93-88640-52-7

Prinrted by : Prageet Printer, 10/138, Rajnagar, Ghaziabad
Mob. : 9899547692, E-mail: printech.press@gmail.com

Career Opportunities and Challenges For Lis Professionals 259

Anika Rana, Dr. K P Singh

Capacity Building: Recent Trends in Libraries and Librarianship 269

Bhavana Joshi Saini

Awareness and Use of Open Courseware (Ocw) Among Postgraduate Students of The Political Science Department of Kurukshetra University 284

Sukhbir Singh, Sulekha

Information Literacy Instructions in School Libraries in India 293

Jyoti, Dr. Manoj Kumar Joshi

Purpose of using Open Educational Resources by academic users: An Assessment 306

Dr. Madhu Midha

Web Content trends and Analysis of libraries websites in Haryana State Universities: An evaluative study 318

Dr. Mahipal Dutt

COVID-19 Survey on LIS Students of India : Online Learning Experiences and Challenges 332

Mr. Gaurav Kumar Jaiswal, Mr. Shrikrishan, Mr. Dheeraj Singh Negi

Awareness And Use of Social Media Among Postgraduate Students of Punjabi Department of Kurukshetra University: A Study 347

Neelam Devi, Dr. Manoj Kumar Joshi

The Need for Digital Newsstands: Understanding the Shift from Print to Electronic in NIFT Resource Centres 360

Suresh Kumar

Development of Online Examination Portal using Open-source Web Framework 369

Sahil Bains

Web Content trends and Analysis of libraries websites in Haryana State Universities: An evaluative study

Dr. Mahipal Dutt
Librarian, Khalsa College for Women,
Ludhiana, India

Abstract

This study aims to evaluate the website content of state university libraries to examine their services, features, library content available on social media, and research support services & guides available on the library website. A content analysis of 20 state university library websites was carried out. Certain standard parameters were used to evaluate the content. All data was gathered within a month. Results of the study revealed that, while university libraries provide some online services, such as remote access to e-journals and e-books, OPAC, and so on, many still lack services such as social media accounts and research support & guides. The study only included the library websites / webPages of state university libraries in Haryana. The study excluded private universities of the state. The findings of this study should aid in the evaluation of library websites and raise awareness of the importance of providing more services and features, allowing librarians and policymakers to improve future website usage.

Dr mahipal Dutt

Navigating the New Frontier: Exploring Innovative Services in Academic Libraries

Mr. Sukhbir Singh

Ms. Neha Garg

Dr. Narender Kumar

Dr. Priya Sharma

Dr. Dharampal

ARIHANT BOOKS

NEW DELHI-110002

Navigating the New Frontier: Exploring Innovative Services in Academic Libraries

Mr. Sukhbir Singh, Ms. Neha Garg, Dr. Narender Kumar,
Dr. Priya Sharma, Dr. Dharampal

Copyright © by Publisher

ISBN : 978-93-5609-871-8

First Edition 2024

All Rights Reserved.

No part of this publication may be reproduced, copies or stored in a retrieval system, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopy, recording or other electronic or mechanical methods without the written permission of the publisher.

Published by:

Arihant Books
Basement, 2/19, Ansari Road, Darya Ganj
New Delhi-110002

Phone: 011- 43533706

e-mail: books.arihant2023@gmail.com

Printed at : Delhi-110092

The Book has been published in good faith that the material provided by Author is original. All efforts have been taken to make the work error-free. However, the Author and Publisher disclaim responsibility for any inadvertent errors.

TABLE OF CONTENTS

	Preface	VII
	Contributor's List	VIII
Chapter 1	**Empowering Academic Libraries: Role of Assistive Technologies in Improving Accessibility for Divyang Users** Dr. Dalip Singh and Dr. Khushbu Thakur	1
Chapter 2	**Examining the Efficacy of Online Learning During the Covid-19 Pandemic: A Case Study of the University of Calcutta** Miss. Ankita Sinha, Miss. Parimita Bezbaruah and Dr. Kishor Chandra Satpathy	12
Chapter 3	**Leveraging Open-Source Software in Libraries** Dr. Mahipal Dutt and Dr. Rupesh Gaur	22
Chapter 4	**Library Mobile Applications for Academic and Public Libraries** Mr. Navdeep Redhu and Mr. Shivam Moradia	39
Chapter 5	**Web-Based Library Services: Types and Significance** Ms. Neha Garg, Mr. Sukhbir Singh, Dr. Narender Kumar and Dr. Sanjeev Dhiman	47
Chapter 6	**Digital Reading Device: An Overview** Dr. Kishor Chandra Satpathy, Gulshana Begam and Manisha K. Rana	52
Chapter 7	**E-Learning** Dr. Neha Saini and Ms. Sandeepi	67

03 Leveraging Open-Source Software in Libraries

Dr. Mahipal Dutt
Librarian
Khalsa College for Women, Sidhwan Khurd
Distt. Ludhiana, Punjab
Email id: librarianmd@gmail.com

Dr. Rupesh Gaur
Librarian
Indira Gandhi National College
Ladwa, Kurukshetra, Haryana
Email id: rupeshgaur@igncollege.ac.in

Introduction

Open-source software is seen as a manifestation of the ideas put forth by the Free Software Movement. The movement, which was initiated by Richard Stallman in 1983 with the launch of GNU Project, advocates for four essential freedoms pertaining to computer programs. These include the freedom to run the software for any purpose, to examine its inner workings and modify it to suit one's requirements, to share copies of it with others in order to assist them, and to enhance it and make changes available to the public for use by everyone.

Open-source development has been facilitated by internet connectivity and technological advancements that have made collaboration among developers easier than ever before. Tools like version control systems (like Git), communication platforms (like Slack), and project management tools (like Trello) allow developers to collaborate on a project even when they are not physically present in the same place. Contributing code changes or bug fixes back upstream is now just a matter of submitting a pull request on GitHub or opening an issue in an issue tracker.

One of the main advantages of OSS is its potential for cost savings. Since anyone can access, use and modify open-source software freely, organizations do not have to spend money on licenses or subscriptions fees. Moreover, they are also able reuse existing code instead of starting from scratch every time they need new functionality. This can significantly reduce development timeframes while increasing quality since bugs have already been ironed out during previous iterations.

Another benefit often associated with OSS is increased security through transparency. Proprietary software vendors claim that their products are more secure because attackers don't have access to source code which makes it harder for them find vulnerabilities exploit them However; this argument overlooks fact that closed systems rely solely on trust in vendor who provides updates patch known issues Furthermore; even if were true that obscurity equals security then why do companies spend millions hiring hackers break into their own networks?

Ms Jaspreet Kaur

ISTE SECTION FACULTY CONVENTION-2023

&

11TH INTERNATIONAL CONFERENCE ON ADVANCEMENTS IN ENGINEERING AND TECHNOLOGY (ICAET - 2023)

November 23-24, 2023

NATIONAL BOARD OF ACCREDITATION

PROCEEDINGS OF ICAET-2023

IEEE RAJASTHAN SUB SECTION

ICAET-2023

Organized by

Bhai Gurdas

Institute of Engineering & Technology

Sangrur-Patiala Road, Sangrur - 148001 (Punjab), India

www.bgiet.ac.in

Comparative analysis of Tesseract and Google Cloud Vision for Gurmukhi Natural Scene Text Recognition

Jaspreet Kaur
Assistant Professor
Khalsa College for Women,
Sidhwan Khurd

Dr. Dharam Veer Sharma
Professor
Deptt. of Computer Science
Punjabi University, Patiala

ABSTRACT

Optical Character Recognition (OCR) is a technology designed to convert paper-based documents, images, PDFs into digital format. This study explores character extraction from scenic images containing Gurmukhi text using Google Cloud Vision API and Tesseract OCR. The research assesses the performance of both OCR APIs on 30 color images with different characteristics, which vary in size/resolution and characteristics. No image pre- processing is applied to access the actual accuracy rate of APIs. Evaluation of recognition performance focuses on accuracy and readability. The findings reveal that Google Cloud Vision API performs well with a recognition accuracy of 90.07% for natural scene Gurmukhi text images, whereas Tesseract 5 OCR achieves an accuracy of 32.71%. The highest accuracy is achieved using color images with a resolution of 1024×768 pixels. In terms of readability, Google Cloud Vision API outperforms Tesseract. Tesseract demands pre-processing or any other detection algorithm for the improvement of results.

Keywords

Tessearct, Cloud Vision API, YOLO, OCR

1. INTRODUCTION

Text plays an essential role in today's world of science as a means of conveying information. It manifests in various forms, from handwritten and printed text to textual images found in documents or natural scenes. In the past, traditional scanners like flatbed or sheetfed devices were employed to capture text, yielding well-structured, high-resolution results. However, the advent of handheld digital cameras revolutionized text capture, as they offered greater accessibility and versatility compared to traditional scanners. The digitization of text from natural scene images is an intriguing field that warrants attention. While some progress has been made in extracting Gurumukhi text from natural scene images on desktop systems, there remains a need for improved efficiency. Notably, the development of an OCR system for mobile devices focused on Gurumukhi text in natural scenes remains an unexplored frontier. In the present era, the creation of OCR applications [1], [2] has become significantly streamlined due to the availability of numerous tools, both free and commercial, for their development. These tools cater to various native languages, enhancing their accessibility and usability. Moreover, the market is witnessing intense competition among these tools to enhance their computational quality. This competition [illegible] the development of advanced APIs and libraries, examples being Google Cloud Vision, Tesseract, Huawei Cloud Vision, MATLAB-OCR from matix laboratory, and OpenCV's EAST detector. These advancements are contributing to the continuous improvement of OCR technology and its applications.

This study focuses on developing mobile-based OCR systems for recognizing the Gurmukhi Script using two different approaches: Tesseract and Vision API. Gurmukhi Script is used to write the Punjabi Language, which ranks as the world's 14th most widely spoken language [3].

The subsequent sections of this paper are structured as follows: Section 2 offers a comprehensive review of pertinent literature addressing the relevant issues. In Section 3, the research methodology is detailed, encompassing the exploration of tools and techniques aimed at providing OCR facility from natural scene. Section 4 provides a detailed presentation of the comparison results and subsequent discussions. The final section of the paper encapsulates conclusions drawn from the study and offers suggestions for prospective avenues of research.

2. GURMUKHI SCRIPT

Gurmukhi script is used to write Punjabi language which follows a nonlinear writing pattern, with characters of varying widths. Vowels attaching to consonants can be positioned either above or below the consonants. [6] Some noteworthy features of the Gurmukhi script include:

- In the Gurmukhi script, Punjabi is written horizontally from left to right.
- Gurmukhi encompasses 41 consonants (vianjan), 9 vowel symbols (lāga mātrā) and 10 numerals.[7]
- The majority of consonants in Gurmukhi feature a horizontal line at their upper part, often referred to as a headline. This headline serves to connect characters within words, and there is no vertical gap between letters within a word.

Table 1: Unicode character set Gurmukhi Script

Consonants	ੳ ਅ ੲ ਸ ਹ ਕ ਖ ਗ ਘ ਙ ਚ ਛ ਜ ਝ ਞ ਟ ਠ ਡ ਢ ਣ ਤ ਥ ਦ ਧ ਨ ਪ ਫ ਬ ਭ ਮ ਯ ਰ ਲ ਵ ੜ
Additional consonants	ਸ਼ ਖ਼ ਫ਼ ਗ਼ ਜ਼ ਲ਼
Independent vowels	ਓ ਉ ਊ ਆ ਐ ਔ ਇ ਈ ਏ
Dependent vowel signs	ਾ ਿ ੀ ੁ ੂ ੇ ੈ ੋ ੌ ੰ ਂ ਼
Other signs	ੱ ਂ ੰ ਃ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ
ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪਰਿਪੇਖ

ਸੰਪਾਦਕ:
ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

Guru Nanak Dev Ji da Vichardhrai Pripekh

by

Dr. Balwinder Kaur
C/o Parminder Singh
Aakal Patti, New Water Waks,
Mehna, (Moga) Punjab-142011
Mob. : 94178-88910
Email: balwinderbpr@gmail.com

ISBN: 978-81-975116-6-0

Edition: 2024

© Author

International Publishers & Book Suppliers
Saptrishi Publication approved by UGC
Offices
Green Avenue, K.K. Road, Sri Muktsar Sahib
Street 22466 133RD, Avenue South East, City : Kent,
State: Washington, Zip Code 98042 (USA)
#16, Fallowfield Road, LEICESTER- U.K. LES-6LQ

Published by
Saptrishi Publication
Plot No. 25/6, Industrial Area, Phase-2,
Near Tribune Chowk, Chandigarh.
E-mail-: sapatrishi94@gmail.com
Visit us at : www.saptrishipublication.com
94638-36591, 77174-65715

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or any information storage and retrieval system, without permission in writing from the Publisher and Author.

Printed at Sapatrishi Printers Chandigarh 94638-36591

ਅਜੋਕੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ

ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ

ਜਿਸ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਯੁਗ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਪਹਿਲੂ ਇਸ ਦੀ ਛੋਹ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ 'ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਛਾਪ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪਦਾਰਥਕ ਉਨਤੀ ਵਿੱਚ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਟੀਚੇ ਪਾਰ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਯੁਗ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰਨਾਂ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਅਤੇ ਉਪਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਛਾਨਬੀਨ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਰੋਬੋਟ ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਹੀ ਬਣਾਏ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਸਰੀਰ ਦੇ ਹਰ ਅੰਗ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਲੋਨਿੰਗ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਨਵਾਂ ਸਰੂਪ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਅਥਾਹ ਗਿਆਨ ਅਸੀਂ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਤੇ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਏਨੀ ਉਨਤੀ ਅਤੇ ਐਸ਼ੋ ਆਰਾਮ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ਾਂਤੀ, ਕਲੇਸ਼, ਨਫਰਤ, ਮਾਰ-ਧਾੜ, ਜੁਰਮ ਸਭ ਹੱਦਾਂ ਟੱਪ ਗਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਨ ਨੇ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਵੀ ਔਖਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਚੀਜ਼ (ਭਾਵ ਧਰਮ) ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰਾ, ਸਾਂਝ, ਪਿਆਰ-ਮੁਹੱਬਤ, ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਲੋਭ, ਲਾਲਚ, ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਰਸਤਾ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਨਾ ਹੀ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਰਲ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜੀਵਨ-ਫਲਸਫੇ ਤੋਂ ਸੇਧ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ (ਜਨਮ ਤੋਂ ਮੌਤ ਤੱਕ) ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਪੱਕ ਨਿਰਣੇ ਕਾਵਿਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਦੀਵੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਢਾਲ ਕੇ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਖਮ ਦੂਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਅਖੌਤਾਂ ਬਣ ਗਏ ਹਨ:

"ਆਪ ਪਛਾਣੈ ਬੂਝੈ ਸੋਇ।"

(ਸ੍ਰੀਰਾਗ, ਅ.ਗ., ਪੰਨਾ 25)

"ਕੂੜ ਨਿਖੁਟੇ ਨਾਨਕਾ ਓੜਕਿ ਸਚਿ ਰਹੀ।"

(ਸ੍ਰੀਰਾਗ, ਅ.ਗ., ਪੰਨਾ 62)

"ਘਾਲ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ।
ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ।"

(ਰਾਮਕਲੀ, ਅ.ਗ., ਪੰਨਾ 953)

"ਹਕੁ ਪਰਾਇਆ ਨਾਨਕਾ ਉਸੁ ਸੂਅਰ ਉਸੁ ਗਾਇ।"

(ਮਾਝ, ਅ.ਗ., ਪੰਨਾ 141)

"ਪਾਪਾ ਬਾਝਹੁ ਹੋਵੈ ਨਾਹੀ ਮੁਇਆ ਸਾਥਿ ਨ ਜਾਈ।"

(ਆਸਾ, ਅ.ਗ., ਪੰਨਾ 417)

"ਵਿਦਿਆ ਵੀਚਾਰੀ ਤਾਂ ਪਰਉਪਕਾਰੀ।"

(ਆਸਾ, ਅ.ਗ., ਪੰਨਾ 356)

'ਮਿਠਤੁ ਨੀਵੀ ਨਾਨਕਾ ਗੁਣ ਚੰਗਿਆਈਆ ਤਤੁ।"

(ਆਸਾ, ਅ.ਗ., ਪੰਨਾ 470)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ 'ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਹੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਸਰਲ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ, ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਥੋਥੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਤੇ ਭੁਲੇਖਿਆਂ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸਾਦਾ, ਕੁਦਰਤੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ 'ਚ ਭਟਕਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਾਰ-ਧਾੜ 'ਚ ਉਲਝਣ ਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਧ-ਮਾਰਗ ਦਾ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਇਆ, ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ 'ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨ ਰਹੀਏ' ਰਹਿ ਕੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਏ। ਪਿਤਾ (ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ) ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਬਿਓਪਾਰ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਨਾਨਕ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ 18 ਸਾਲ (1521-1539) ਕਰਤਾਰਪੁਰ (ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹੈ) ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਿਤਾਏ। ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਤੇ ਪੰਗਤ ਰਾਹੀਂ ਜੋੜ ਕੇ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵੰਡ ਛਕਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨਾਨਕ ਨੇ ਤਲਵੰਡੀ (ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ, ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹੈ) ਅਤੇ ਫਿਰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨਾਨਕੀ ਕੋਲ ਬਿਤਾਏ ਅਤੇ ਮੋਦੀਖਾਨੇ 'ਚ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਪੂਰੀ ਸੋਝੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ 'ਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਬਦ ਇਹ ਕਹੇ ਸਨ-"ਨਾ ਕੋ ਹਿੰਦੂ, ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ।" ਉਹ ਦੇਸ਼, ਧਰਮ ਜਾਤ, ਫਿਰਕੇ ਆਦਿ ਸਭ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਏ। ਫਿਰ 14 ਸਾਲ (1507-1515, 1517-1518 ਅਤੇ 1519-1521) ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕੁਝ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼ਾਂ (ਮੱਕਾ, ਮਦੀਨਾ, ਬਗਦਾਦ) ਵਿੱਚ ਪੈਦਲ ਯਾਤਰਾ ਕਰਕੇ ਹਰ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ, ਗੋਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗਮਈ ਨਾਟਕੀ ਕੌਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੁਲੇਖਿਆਂ 'ਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਭ ਨੇ ਰੱਜ ਕੇ ਸਲਾਹਿਆ ਹੈ। ਰਜਨੀਸ਼ (ਉਸ਼ੋ) ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਤਾਂ ਗਾ ਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ (ਸੱਚ) ਨੂੰ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਰਦੂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ;

ਫਿਰ ਉਠੀ ਆਖਰ ਸਦਾ ਤੌਹੀਦ ਕੀ ਪੰਜਾਬ ਸੇ।
ਹਿੰਦੂ ਕੋ ਇਕ ਮਰਦਿ ਕਾਮਲ ਨੇ ਜਗਾਇਆ ਖਾਬ ਸੇ।

ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਆਰਤੀ ਤੋਂ ਏਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਉਲਥਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕਰ ਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਨਾਮ ਰੋਸ਼ਨ ਕੀਤਾ:

"ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲੁ ਰਵਿ ਚੰਦੁ ਦੀਪਕ ਬਨੇ ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਜਨਕ ਮੋਤੀ॥
ਧੂਪੁ ਮਲਆਨਲੋ ਪਵਣੁ ਚਵਰੋ ਕਰੇ ਸਗਲ ਬਨਰਾਇ ਫੂਲੰਤ ਜੋਤੀ।
ਕੈਸੀ ਆਰਤੀ ਹੋਇ ਭਵ ਖੰਡਨਾ ਤੇਰੀ ਆਰਤੀ।"

(ਧਨਾਸਰੀ, ਅ.ਗ. ਪੰਨਾ 663)

ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਦੂਰੀ ਘਟਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ ਹੈ। ਹਰ ਧਰਮ ਅੰਦਰ ਕਈ ਫਿਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਸੁਨੀ, ਸ਼ੀਆ ਤੇ ਅਹਿਮਦੀਏ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ (ਭਾਵ ਸਿੱਖ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸ਼ਿਸ਼, ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਤਾਲਿਬਇਲਮ) ਵੀ ਕਈ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਰਹਿਤਧਾਰੀ, ਸਹਿਜਧਾਰੀ, ਨਾਮਧਾਰੀ, ਨਿਰੰਕਾਰੀ, ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਸਿੱਖ ਆਦਿ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸੈਂਕੜੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਮੰਦਰ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥ ਹੀ ਗਵਾਚ ਗਏ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਪੜ੍ਹਨ, ਸਮਝਣ, ਵਿਚਾਰਨ ਉਪਰੰਤ ਨਿੱਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਧਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ-ਹਵਾਲੇ

- ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ - ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
- Kahlon, Kuldip Singh 'Educational Implications of Guru Nanak Dev's Concept of Man' Patiala, 17e, Model Town, 2005.
- Singh, Taran' Teachings of Guru Nanak Dev (ed.) Patiala, Punjab University, 1977
- Singh Teja' Guru Nanak and His Mission', Amritsar, SGPC, 1984

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ
ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਫ਼ਾਰ ਵਿਮੈੱਨ, ਸਿੱਧਵਾਂ ਖੁਰਦ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਵਿੱਦਿਅਕ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ

ਪ੍ਰੋ. ਭਗਵੰਤ ਕੌਰ

ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਗਟਿਆ, ਮਿਟੀ ਧੁੰਧ ਜਗ ਚਾਨਣ ਹੋਆ॥

- **ਭੂਮਿਕਾ:** ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋ ਵਰਗ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਚਹੇਤੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਤੇ ਇਸ ਲਈ ਜਬਰ ਢਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਸਨ। ਧਰਮ ਢੌਂਗ, ਦਿਖਾਵਾ ਤੇ ਅਡੰਬਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਛੂਤ-ਛਾਤ ਤੇ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਘੁਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਈ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦ, ਬੋਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਭਟਕਦੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਤੜਪ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਪਦੀ ਹੋਈ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਮੀਂਹ ਦੀਆਂ ਕਣੀਆਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਰਤਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਟਕੇ ਹੋਏ ਅਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਤੜਫਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਬਰਾਬਰਤਾ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਧੁੰਦ ਉੱਡ ਗਈ, ਚਾਨਣ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉੱਚੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਬਾਰੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਗਿਆਨ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉੱਚੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਸਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਇਹ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਰਬਤ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਨੀਵੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਉਹ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਨਾ ਪਸੰਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਵੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜੋ ਲੋਕ ਨੀਵੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਮਨ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਨਾਲ ਮਾਂਜਿਆ ਸੰਵਾਰਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਇਨਸਾਨ ਉੱਚੀਆਂ ਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਬਾਰੇ ਸਮਝ ਸਕੇਗਾ। ਇਹ ਤਾਂ

ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਬਾਬਤ ਅਨੁਭਵੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹ ਵੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਅਕਲੀ ਪੜਿ ਕੈ ਬੁਝੀਐ ਅਕਲੀ ਕੀਚੈ ਦਾਨੁ ॥
ਨਾਨਕੁ ਆਖੈ ਰਾਹੁ ਏਹੁ ਹੋਰਿ ਗਲਾ ਸੈਤਾਨੁ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 1245)

ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਨੀਵੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਹਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਕ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਿਆ, ਲਿਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਸੋਚ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਸਾ ਹੀ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਜਾਂ ਫੇਰ ਸਿਰਫ਼ ਸਮਝਣ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਆਚਰਨ ਦਾ ਇਕ ਸਦੀਵੀ ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਭਾਗ ਬਣ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦੇ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਸਾ ਲੈਣ, ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਤੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਚਰਨ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣਾ ਲੈਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਸਚਹੁ ਉਰੈ ਸਭੁ ਕੋ ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰੁ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 62)

ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੱਚ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਵੱਧਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਇਨਸਾਨ ਸੰਪੂਰਨ ਇਨਸਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਕ ਟੀਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਢੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਸਚੁ ਮਿਲੈ ਸਚੁ ਉਪਜੈ ਸਚੁ ਮਹਿ ਸਾਚਿ ਸਮਾਇ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 18)

ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨੀਵੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਘਿਰਣਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਲਈ ਪਿਆਰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਕਰਕੇ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਜੜਨ ਲਈ ਕਹਿਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਸਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਅਸੀਸ ਦੇਣੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਦਰ ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਦਾ ਉੱਚਾ ਮਨੋਰਥ ਚੰਗਿਆਈ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣਾ ਤੇ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇੱਥੇ ਕਰਾਂਗੇ।

- **ਸੱਚ:** ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਬਹੁਪੱਖੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਸਲੀਅਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਦਾ ਦਿਲ ਭਰਵਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਬਾਣੀ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚੀ ਤਾਂ ਕਿ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਸਕੇ।

- ਸਿੱਟਾ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਬਣੀ ਨੌ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉੱਚਾ ਲੈ ਜਾਣ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਆਤਮਿਕ ਨਿਰਮਾਨ ਹਾਸਲ ਨਾ ਕਰ ਲੈਣ। ਇਕ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ, ਅਗਿਆਨਤਾ, ਬੁਰਾਈ, ਹਨੇਰੇ ਤੇ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਾਖੰਡੀ ਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਝੂਠ ਤੇ ਕਪਟ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਫਸਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਚਾਨਣ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਿਕ ਛੋਹ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਟੀ. ਐਸ. ਸੋਢੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਵਿਦਿਅਕ ਫਲਸਫਾ
2. ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ
ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਫਾਰ ਵਿਮੈਨ
ਸਿੱਧਵਾਂ ਖੁਰਦ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ।